



ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์ โดยพระบรมราชโองการ

ในารถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

ที่พระเมรุทองสนามหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร









ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์ โดยพระบรมราชโองการ

ในารถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

ที่พระเมรุท้องสนามหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หนังสือของห้องสมุดกรมพระยา
๑๖ ต.ค. ๒๕๑๙





ตำนานวัดบวรนิเวศวิหารที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๒ แล พ.ศ. ๒๔๖๓ ต่อมาจนประจวบจึงได้ค้างอยู่ ได้
ดำรัสสั่งไว้ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ ว่าหนังสือเรื่องนี้ ถ้า
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งต่อเสียให้จบ จักเป็นหนังสือ
อันสมควรแจกในทางพระศัพทได้เรื่อง ๑ จึงมีพระบรมราชโองการ
ดำรัสสั่ง ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงแต่ง
ตำนานวัดบวรนิเวศวิหารต่อความที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้
ทรงพระนิพนธ์ไว้ แล้วพิมพ์เป็นของพระราชทานในทางถวาย
พระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ณ พระเมรุท้องสนาม
หลวง เมื่อเดือนเมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๕





บาญชีเรื่อง

ตอนที่ ๓ ก่อนแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว—

ทรงครองวัด	หน้า	๑
ว่าด้วยเหตุที่สร้างวัดขวรรณิเวศ	„	๑
ว่าด้วยเวลาที่สร้างวัดขวรรณิเวศ	„	๒
ว่าด้วยสิ่งซึ่งสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ—		
ทรงสร้างในวัดขวรรณิเวศ	„	๓
ว่าด้วยพระอุโบสถเดิม	„	๓
ตำนานพระประธานองค์ใหญ่	„	๕
ตำนานพระพุทธรูปยืน	„	๖
ตำนานพระยืน ๒ องค์ที่มุขข้างพระอุโบสถ	„	๑๑
ว่าด้วยพัทธสีมาเดิม	„	๑๒
ว่าด้วยหอไตร	„	๑๒
ว่าด้วยการเปรียญ	„	๑๒
ว่าด้วยพระเจดีย์	„	๑๓
ว่าด้วยเสนาสนะ	„	๑๓
ว่าด้วยเขตวัด	„	๑๔
ว่าด้วยข้าพระ	„	๑๕
ว่าด้วยเจ้าอาวาส	„	๑๕

ตอนที่ ๒ ครั้งพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว— ทรงครองวัด	หน้า ๑๖
ว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว— เสด็จมาครองวัด	” ๑๖
ว่าด้วยเรื่องพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว— ทรงตั้งสังฆธรรมยุติกา	” ๑๘
ว่าด้วยขนบธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอม— เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นในวัดบวรนิเวศ	” ๒๐
ว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง— บำรุงการเวียนพระปริยัติธรรม	” ๒๓
ว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง— คิดอักษรวิธีกะแลทั้งโรงพิมพ์ของไทยขึ้นเป็นที่แรก	” ๒๓
ว่าด้วยทั้งสาขาธรรมยุติกา	” ๒๔
ว่าด้วยการรับกุลบุตรบวชในวัดบวรนิเวศ	” ๒๔
ว่าด้วยการบูรณะวัดบวรนิเวศครั้งพระบาทสมเด็จพระ ๑— พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด	” ๒๕
ว่าด้วยผูกพัทธสีมาครั้งพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจอม— เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศ	” ๒๖
ว่าด้วยทรงสร้างพระเจดีย์	” ๒๗
ว่าด้วยสร้างพระตำหนักแลสิ่งอื่น ๆ	” ๒๘

ว่าด้วยเรื่องพระสงฆ์ธรรมยุติกาลีกห่มแหวก	หน้า	๓๐
พระบาทสมเด็จพระ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพ	„	๓๑
ตอนที่ ๓ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร-		
วิทยาลัยทรงครองวักในรัชกาลที่ ๕	„	๓๒
พระประวัติสมเด็จพระยาวชิรวิทยาลัย	„	๓๒
ว่าด้วยพระสงฆ์ธรรมยุติกาลีกห่มแหวก	„	๓๔
ว่าด้วยเรื่องแก่วิเสสกงเทศนา	„	๓๔
• ว่าด้วยเรื่องคดีใช้อักษรไทยแทนตัวอักษระ	„	๓๕
ว่าด้วยแก้ไขการทำวิสาขบูชา	„	๓๕
ว่าด้วยทั้งกำหนดวันบูชาพระแก้วมรกต	„	๓๖
ว่าด้วยทั้งกำหนดให้ครูปายาย	„	๓๖
ว่าด้วยการประชุมบูชาพระปฐมเจดีย์	„	๓๖
ว่าด้วยทั้งกำหนดคลองขุด	„	๓๗
ว่าด้วยการรับกุลบุตรบวชอยู่วัดบวรนิเวศ	„	๓๗
เจ้านายทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕	„	๓๗
ว่าด้วยหน้าที่พระสงฆ์ธรรมยุติกาลีกในราชการ—		
ครั้งรัชกาลที่ ๕	„	๔๐
ว่าด้วยพระกฐินหลวงวัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕	„	๔๒
ว่าด้วยทำพระเมรุเจ้านายที่วัดบวรนิเวศ	„	๔๓
• ว่าด้วยจำนำพระเถระวัดบวรนิเวศไปครองวัดอื่น	„	๔๔

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๔	หน้า	๔๔
เรื่องสร้างวิหารพระศาสดา	"	๔๕
ตำนานพระศาสดา	"	๔๕
ตำนานพระพุทธรูปไสยา	"	๔๖
เรื่องสร้างวิหารเก๋ง	"	๔๗
เรื่องสร้างฐานโพธิพุดคยา	"	๔๗
เรื่องสร้างกุฏิคณะกุฏิ	"	๔๗
เรื่องสร้างค้ำหนักหม่อมเจ้าทรงผนวช	"	๔๗
เรื่องสร้างกุฏิคณะแดง	"	๔๗
เรื่องทอริณสงฆ์	"	๔๗
เรื่องสร้างตึกสี่ส้านห้าง	"	๔๗
เรื่องสร้างตึกแถวแลโรงเรีอริมถนนเฟื่องนคร	"	๔๗
เรื่องคณะสงฆ์เมืองนครไชยศรีมาขึ้นวัดบวรนิเวศ	"	๕๓
เรื่องเพิ่มเติมในตอนที่ ๓ (ของแทรกใหม่)	"	๕๒
คาถาขอกนามพระเถระธรรมยุติกา ๓๐ รูป	"	๕๒
คำประกาศเทวคาในพิธีไหว้ครูป่าธยาย	"	๕๓
คำประกาศเทวคาในการฉลองยุค	"	๕๗
ตอนที่ ๔ ครั้นสมเด็จพรมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ—		
วิทยาลัยการณ้ทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕	"	๖๗

(๕)

ว่าด้วยทั้งกำหนดประชุมบำเพ็ญการกุศลอุทิศถวาย—

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๖๗

ว่าด้วยเจ้านายทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕ นำ ๖๗

ว่าด้วยสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรง—

แก้ไขการรับกุลบุตรขอขึ้นชั้นหลัง ๗๗ ๗๐

ว่าด้วยการเลื่อนกรมสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยา—

ลงกรณ์ ครั้นยังเป็นกรมหมื่น ๗ ขึ้นเป็นกรมพระ ๗ ๗๗ ๗๓

• ว่าด้วยเสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศทรงบำเพ็ญ—

พระราชกุศลเป็นการพิเศษในรัชกาลที่ ๕ ๗๗ ๗๓

ว่าด้วยแต่พระนิรันตรายไปวัดบวรนิเวศ ๗๗ ๗๓

ว่าด้วยทรงแก้ไขลักษณะการถวายพุ่มวัดบวรนิเวศ ๗๗ ๗๒

ว่าด้วยการพระเมรุที่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕ ๗๗ ๗๓

ว่าด้วยอาราธนาพระสงฆ์วัดบวรนิเวศไปครอง—

วัดเทพศิรินทราวาส ๗๗ ๗๓

ทั้งกรมสมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส—

ครั้งเป็นกรมหมื่น ๗๗ ๗๔

ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ ๗ เป็นสามเณร ๗๗ ๗๔

ทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้า—

มหาวชิราวุธเป็นสามเณร ๗๗ ๗๕

ฉลองพระอารามเนื่องในการที่สมเด็จพระบรม—

โอรสาธิราชทรงผนวช ๗๗ ๗๕

ทำพระราชพิธีมหาสมณกมาภิเศกเลื่อนพระเกียรติกษัตริย์—	
กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นกรมพระยา ๑	หน้า ๗๕
ว่าด้วยการทรงพระชนม์ที่วิหารพระศาสดาแลวิหารเก๋ง	๗๗
ว่าด้วยทรงปลูกต้นไม้โพธิ์พุทธคยา	๗๗
ว่าด้วยทรงสร้างพระพุทธรูปชินราช	๗๗
ว่าด้วยทรงสร้างพระพุทธรูปชัยภูมิ	๗๘
ว่าด้วยทรงฉลองพระสมุทนิพนธ์	๗๘
ว่าด้วยสร้างตำหนักทรงพรตแลหอสหพร	๗๘
ว่าด้วยสร้างตำหนักล่าง	๗๘
ว่าด้วยสร้างกุฎิคณะสงฆ์	๗๘
ว่าด้วยสร้างถนนแลสะพาน	๗๘
ว่าด้วยเบิกที่ดินน้ำวัด	๗๘
ว่าด้วยสร้างศาลาหน้าแลศาลาคู่	๗๘
ว่าด้วยสร้างคอกแถว ๑๕ ห้องข้างน้ำวัด	๗๘
ว่าด้วยเหตุที่การปกครองคณะธรรมยุติกาย่อลง	๗๘
สมเด็จพรมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ—	
วริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์	๗๐
เพิ่มเติมในตอนที่ ๕ (ของแทรกใหม่)	๗๒
รายพระนามพระเจ้าอินทวิชิต ๑ ที่ทรงผนวช—	
ในรัชชกาลที่ ๕	๗๒
รายพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ที่ทรงผนวช—	
ในรัชชกาลที่ ๕	๗๒

ตอนที่ ๕ ภาคคัน ครึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า—

กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘๘

ทรงสถาปนาพระยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้า—

กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นเจ้าคณะรอง—

ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่

” ๘๙

ว่าด้วยการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา—

วชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดการในวัดขวรนิเวศ

” ๙๐

ตั้งกรรมการสงฆ์

” ๙๐

จักนำที่กรรมการสงฆ์

” ๙๐

จักนำที่อยู่วัด

” ๙๑

จักผลประโยชน์ข้างผู้ทำการวัด

” ๙๑

จักนำที่เลขวัด

” ๙๑

จักขอไต่สวน

” ๙๒

จักวัดเล่าเรียนของผู้บวชใหม่

” ๙๓

จักซ่อมสวดมนตร

” ๙๒

จักการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม

” ๙๒

ตั้งมณฑลภูมราชาวิทยาลัย

” ๙๓

ตั้งโรงพิมพ์

” ๙๓

จักการสอนหนังสือไทย

” ๙๔

ตั้งทุนนอนสำหรับมณฑลภูมราชาวิทยาลัย

” ๙๔

(๘)

ผูกหักธรรมกถึกแลแต่งหนังสือเทศนา	หน้า ๘๕
พิมพ์หนังสือสอนพระศาสนาแจกจ่าย	,, ๘๕
ตั้งวิธีให้มีสัสนะสำหรับแก้กวัก	,, ๘๕
แก้ไขพิธิให้วัคฺรป่าขยาย	,, ๘๖
ตอนที่ ๕ ภาคปลาย ครึ่งสมเทพระมหาสมณเจ้า—	
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕—	
(แต่งข้อความที่สมเทพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงไว้)	,, ๘๗
ว่าด้วยเหตุที่วัคฺขวรรณีวงศ์ตั้งเรื่อง	,, ๘๗
การพระราชกุศลทรงบำรงมหาบุญราชวิทยาลัย	
เนื่องในการสมโภชราชสมบัติ	,, ๘๘
เสกพระราชดำเนินมหาบุญราชวิทยาลัย	,, ๘๘
สมเทพระบรมราชินีนาถเสกมหาบุญราชวิทยาลัย	,, ๑๐๐
ว่าด้วยการบำรงมหาบุญราชวิทยาลัย	,, ๑๑๐
สมเทพเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาทรงผนวชเป็นสามเณร	,, ๑๐๑
สมเทพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จ—	
พระเจ้าอยู่หัว) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ—	
เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงผนวชเป็นสามเณร	,, ๑๐๒
พระองค์เจ้าสุริยงประยุพันธ์ (กรมหมื่นไชยา ฯ)—	
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ	,, ๑๐๕
บำเพ็ญพระราชกุศลวัคฺขวรรณีวงศ์เนื่องในการ—	
เสกยุโรป	,, ๑๐๗

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์ในวัดยวณิเวศ	หน้า ๑๒๑
สร้างกุฏิขัณฑ์ขะขะขะ	๑๒๑
ซ่อมคลองแลทำประตูน้ำ	๑๒๒
รื้อคอกแถวสี่สามข้างทำใหม่	๑๒๒
สร้างพระตำหนักจันทร์	๑๒๒
เจาะบ่อน้ำยาตาล	๑๒๓
ซ่อมการเปรียญ	๑๒๓
ย้ายพลับพลามายปลูกในวัด	๑๒๓
สร้างศาลาไว้ค้ำถ่อพระพุทธรูป	๑๒๔
แก้บันไดพระอุโบสถ	๑๒๔
ตอนที่ ๖ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา—	
วชิรญาณวโรส ทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕	๑๒๕
พิธีมหาสมณุตมาภิเศก	๑๒๕
เฉลิมพระชันษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑	๑๒๗
ว่าด้วยการเสด็จวัดยวณิเวศในรัชกาลที่ ๕	๑๒๘
เสด็จวัดยวณิเวศเมื่อเสด็จพระนคร	๑๓๐
งานฉลองพระตำหนักเพ็ชร	๑๓๑
รวมวัดวังมัจฉาเป็นเขตวัดยวณิเวศ	๑๓๒
หล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา—	
ยวเรศวรวิลาสกรณ	๑๓๒

สมเด็จพระเจ้านั่งช้างเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัย—

ธรรมราชาทรงผนวช

หน้า ๑๓๓

หล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา—

วชิรญาณวโรรส

๑๑ ๑๓๔

การฉลองพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ —

ทั้ง ๒ พระองค์

๑๑ ๑๓๕

การฉลองพระชนมายุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ —

ครบ ๖๐ ปี

๑๑ ๑๓๕

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ สิ้นพระชนม์

๑๑ ๑๓๗

ว่าด้วยการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ วัดยวณิเวศ—

ในรัชกาลปัจจุบัน

๑๑ ๑๓๘

ปูชาตาบริเวณพระอุโบสถ

๑๑ ๑๓๘

ซ่อมตำหนักทรงพรต

๑๑ ๑๓๘

แต่งบริเวณพระอุโบสถ

๑๑ ๑๓๘

สร้างตึกโรงเรียนยวณิเวศ

๑๑ ๑๔๐

สร้างพระตำหนักเพ็ชร

๑๑ ๑๔๐

สร้างกุฏิคณะวังมณี

๑๑ ๑๔๐

สร้างตึกโรงเรียนอรพินธิ์

๑๑ ๑๔๑

สร้างคอกแถวข้างคณะวังมณี

๑๑ ๑๔๑

ซ่อมพระมณเฑียร

๑๑ ๑๔๑

ซ่อมเขื่อนแลคลองคณะวังมณี

๑๑ ๑๔๑

ซ่อมศาลาน้ำพระอุโบสถ

๑๑ ๑๔๑

บาญชีรูป

พระรูปพระพุทธรูปยืนสี่ทิศ อยู่หน้าคอนที่ ๓

รูปพระอุโบสถแลพระเจดีย์วัดบวรนิเวศ อยู่หน้าคอนที่ ๒

พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
อยู่หน้าคอนที่ ๓

รูปหมู่พระศรีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ทรงผนวชอยู่หน้าคอนที่ ๔

• พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน แลสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมขุนสงขลานครินทร์เมื่อทรงผนวช อยู่หน้าคอนที่ ๕ ภาคนั้น

รูปพระตำหนักกันทร อยู่หน้าคอนที่ ๕ ภาคนั้น

พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
อยู่หน้าคอนที่ ๖





พระพุทธรูปชินสีห์ ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ



ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

ตอนที่ ๑

ก่อนแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด

วัดบวรนิเวศวิหารนี้ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาขึ้นใน
รัชกาลนั้น ๆ

ตามหลักฐานว่าเป็นพระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ ภายหลัง
แต่ทรงทำการศุภเจ้าจอมมารคางของพระองค์เจ้าดาราวดี พระราชชายา
ที่ในสมุทราธิบดีพระนามพระเจ้าลูกเธอ ในพระราชวังบวรฯ ว่าชื่อน้อย ๆ
ถ้าเป็นวัดที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ นานกว่าเหตุใดจึงทรงสถาปนา
ขึ้นชื่อกษัตริย์วงศ์สุทโธวาส อันสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรัชการ
สถาปนาขึ้นก่อนแล้ว ๆ แต่ก็ไม่มีอะไรพิสูจน์ว่าเป็นวัดมาเดิม ทั้งมี
หมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๓ เรียกว่าวัดใหม่ ระบุคำยลว่าวิมวักกรมขุน
อิศราณรัชการชกเงิน ว่าเป็นที่ยังไม่มีชื่อ หรือมีแล้วแต่ยังไม่ได้เรียกกัน
แพร่หลาย บ่งว่าเป็นวัดสร้างใหม่ ๆ เหตุแห่งการสร้างวัดชื่อกัน ที่รู้
อยู่ ท่านผู้สร้างมีสัมพันธ์กันสนิท เช่นวัดพระชนกแลวัดพระโอรส วัด
พระเจ้าแผ่นดิน แลวัดพระแม่เหล็ก เป็นอาทิ ไม่อย่างนั้น ผู้สร้าง ๆ แข่งกัน

มักมีในคำยลทรายฎรแตกกันเป็นพวก อีกอย่างหนึ่งผู้สร้างที่หลัง
พอไฟสร้างขึ้นใหม่กว่าปฏิสังขรณ์ของเก่า สร้างขึ้น ๆ จนติดกันเป็น
พิภพไปหลาย ๆ วัด หลาย ๆ แปลง เช่นวัดที่เพชรบุรี แลวัดที่นครศรี
ธรรมราช วัดเหล่านี้ปรากฏชัดว่าเจริญอยู่พร้อมกันไม่ได้ ๑ วัดรังสีกัย
วัดนี้ ไม่เข้าในเกณฑ์สองอย่างข้างต้น บางทีสมเด็จพระบรมราชาเจ้า
พระองค์นั้น มีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาขึ้นเป็นวัดสำหรับพระองค์
ในอาณาเขตร์ฝ่ายพระราชวังวร ๑ เช่นวัดชนะสงคราม ไม่พบสถาน
อันอันเหมาะ จึงทรงสร้างขึ้นณที่นี้ ยุคใดเป็นอย่างไร ตามแต่จะสัน
นิษฐาน ๑

ข้อว่าทรงสถาปนาขึ้นภายหลัง แต่ทรงทำการศุภเจ้าจอมมารดา
ของพระองค์เจ้าคารวกี พระราชชายานั่น ศุภนั้นเป็นศุภหีบ สถานที่
เผาศพนั้นนั้น โดยปกติเป็นวัด แลในพระนครห้ามเผาศพด้วย แต่
สถานที่ตั้งวัดนี้เป็นอาณาเขตร์ฝ่ายวังหน้า อาจไปวัดให้เผาศพนั้นได้บ้าง
กระมัง เช่นนี้ควรพึงคิดว่าได้ทรงทำการศุภนั้นที่วัดนี้ แต่น่าเห็นว่า
ได้ทรงทำภายหลังแต่การรับของพื้นที่เป็นวัดแล้ว บางทีก่อนแต่สร้าง
พระอุโบสถ ก็รู้มาว่าได้สร้างเป็นสุมุขตามรูปเมรุที่เผาศพนั้น ๑

ได้ทรงสถาปนาขึ้นเมื่อไร ยังไม่ทราบแน่ แต่พึงกำหนดได้โดย
อนุมานดังนี้ สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกทิพลเสพ ได้ทรงรับอุปราช
ภิเชก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ (ขวอก จ.ศ. ๑๑๘๖) ครั้นเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๖๘
(ขวอก จ.ศ. ๑๑๘๗) อนุเจ้านครเวียงจันทร์เป็นขบถ ยกกองทัพเข้ามา

ค. เมืองนครราชสีมา ตลอดจนมาถึงเมืองสระบุรี สมเด็จพระบรมราชา
 เจ้าพระองค์นั้นเสด็จพระราชดำเนินในจารพระราชนิพนธ์คราวประพาส
 ให้พ่ายแพ้ออกถึงนครเวียงจันทร์ได้ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๕ (ปีเถาะ
 พ.ศ. ๓๓๗๓) ทรงพระประชวรเป็นครั้งคราว สวรรคตเมื่อต้น พ.ศ. ๒๓๗๕
 (ปีมะโรง พ.ศ. ๓๓๗๔) ระยะเวลาที่ทรงสถาปนาพระอารามนี้ พึ่งมีได้
 ภายหลังอุปราชากิจเกษม แลก่อนขบถเวียงจันทร์ระยะ ๑ เมื่อประพาส
 เวียงจันทร์แล้ว ก่อนนำทรงพระประชวรอีกระยะ ๑ ใคร่ควรนุก นำเห
 ว่าที่ทรงสถาปนาขึ้นในระยะหลัง เป็นนิมิตแห่งความมีชัย เช่นนี้จักได้
 เหตุอันพอ แต่มีทางนำให้สันนิษฐานเป็นอย่างอื่นไปได้ ก็จักกล่าว
 ข้างหน้า ๗

ถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระบรมราชาเจ้าพระองค์นั้น คง
 เหลืออยู่ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๓) พระอุโบสถ ๑ หอพระไตรปิฎก ๑
 ศาลาการเปรียญ ๑ ส่วนพระเจดีย์ได้เริ่มก่อแล้ว แต่ยังค้าง ๗

พระอุโบสถนั้น ตามที่รู้มาว่าสร้างขึ้นเป็นสมมุติ ตามรูปแม่เจ้า
 จอมมารดาของพระองค์เจ้าคาราวดี แต่ในบัดนี้เหลือเพียงสามมุข ๗
 หลังได้รื้อเสียแล้ว ๗ ใคร่ควรนุกของที่เหลืออยู่ หลังคามุขหน้าไม่ได้
 เป็นต้นเดียวกันกับอีกสองมุข เหมือนอย่างวัดวรสถาน อันสมเด็จพระ
 บรมราชาเจ้าพระองค์นั้นทรงสร้างเหมือนกัน มุขหน้ามีหลังคาหนึ่งข้างหาก
 ตรงที่ติดกับอีกหลังคาหนึ่ง มีรางกลางรับน้ำฝนจากหลังคาขวาง เช่น
 รางในรางหลังคาแห่งเรือนสองหลังแฝก นั้นทำให้ข้าพเจ้าลงสันนิษฐาน

ว่าความคึกคึก ก็ไม่ได้หมายความว่าให้เป็นที่มูข ใต้สร้างหลังน่าเป็นพระ
 อุโบสถ หลังขวางเป็นพระวิหาร แต่สร้างชิดกันเพื่อเบียดกันไว้ ทั้ง
 พระพุทธรูปตรงกลางในหลังที่เป็นพระวิหาร หันพระพักตร์ออกมาค้น
 ข้าง ทางพระอุโบสถส่วนที่เหลือจากพระพุทธรูปทั้งสองข้าง กันฝาเป็น
 หอวังไว้พระพุทธรูปอื่นอีก แลผนังสองหลังนี้ก็ทำต่างกัน หลังที่เป็น
 พระอุโบสถ เกลี้ยงอยู่ในผนัง หลังที่เป็นพระวิหาร เกลี้ยงอยู่นอก
 ชุ่มแลบานประตูหน้าต่าง ก็ต่างกัน เพราะอย่างนี้กระมัง ในครั้ง
 สมเด็จพระบรมราชาเจ้าพระองค์นั้น จึงได้ผูกพัทธสีมาเฉพาะมุขหน้าเท่านั้น
 ยังได้พบในหมายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ขึ้นครุฑ ก.ศ. ๓๒๓๓ อีกว่า ให้
 ขนกระเบื้องเคลือบเปลี่ยนพระอุโบสถพระวิหารวัดบวรนิเวศ ครั้งนั้น
 พระวิหารพระศาสดายังไม่ได้สร้าง นอกจากหลังขวางนั้น พระวิหาร
 อันไม่มี ๑ มุขหลังอีกมุขหนึ่งนั้น น่าจะสร้างขึ้นเมื่อปลายรัชสมัย
 พระพุทธชินสีห์หลังจากพิชิตโลก ครบสร้างฝาหลังขวางอย่างหลังน่า
 ที่เป็นพระอุโบสถ แต่ไม่ได้เจาะผนังหลังขวางเบียดกันเช่นค้ำพระ
 อุโบสถ สังเกตรอยทวาร ตรงที่ค้ำพระบาทจำลองในบัดนี้ ค้ำกว้าง
 แห่งพระวิหารหลัง คงขนาดร่วมในเสาแห่งพระอุโบสถ ไม่มีเกลี้ยง
 ด้านยาวก็คงราวสามห้อง เท่าส่วนแห่งหลังขวางที่ยื่นจากหลังน่าใน
 ข้างทั้งสอง ๑ รวมสามหลัง ๑ กลางขวาง หลังน่าแลหลังหลัง หัน
 ด้านสกัดเข้าหาหลังกลาง จึงแลเป็นหลังเดี่ยวมูข ๑ คำว่าสร้าง
 ตามรูปเมรุเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าดาราวดีก็มีฐานอยู่ เพราะ

เมรุคงทำเป็นสี่มุข แต่คงไม่ใช่ความคึกคึก ถ้าคิดจะให้เป็นอย่างนั้น
มาแต่แรก คงจักได้ทำหลังคาเป็นผืนเดียวกันมาแล้ว การที่ทำ
หลังคาต่างกันนั้น คงตั้งใจจะให้พระอุโบสถเป็นพระวิหารทั้งกล่าว
แล้ว ๑ แต่ต่อไปจักเรียกว่ามุขพระอุโบสถตามหมายรู้กัน ๑

สมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงเชิญพระพุทธรูปพระองค์
ใหญ่จากวัดสระตะพานเมืองเพชรบุรีมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระ
อุโบสถ ๑ จกหมายเหตุในปฐมโหรของพระประมุขอนรัักษ์ประจำจอ
ร.ศ. ๑๓๗๖ ว่า “วันอาทิตย์เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ พระนาคัก ๘ ศอก
มาแต่เมืองเพชรบุรี” ทั้งนี้ พระวัดสระตะพานนาคัก ๘ ศอก ๒๓ นิ้ว คง
หมายเอาพระองค์เอง แต่ศกมาตรที่ระบุไว้นั้นยังเป็นรัชกาลที่ ๒
ทั้งเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ยัน เป็นวันพุธ ๒๓ ใช้วันอาทิตย์ไม่ เดือน ๗
ขึ้น ๖ ค่ำ วันอาทิตย์ มีนัยเป็นลำดับมา คือบรรดาสัปตศก ร.ศ. ๑๓๗๗
แลในรัชกาลเอกศก ร.ศ. ๑๓๗๓ ๑ แต่คงไม่ใช่ในรัชกาลที่เชิญพระพุท
ธชินสีห์ลงมา พระวัดสระตะพานนาคักได้เชิญมาก่อนแล้ว จึงได้ทั้งเป็น
พระประธาน แลประดิษฐานพระพุทธรชินสีห์ไว้ในมุขหลัง แต่ครั้งจะฟัง
ว่าพระวัดสระตะพานได้เชิญมาถึงเมื่อบรรดาสัปตศก ร.ศ. ๑๓๗๗ ก็ไม่สนิท
เพราะจกหมายเหตุในปฐมลิขย์อมพั้งไม่ได้เลย ผู้ที่ย่อมรู้จักศกมาตร
กึกกั๊ว ไม่ควรเพิกให้คลาด ไม่ใช่เพียงแห่งเดียว ศกมาตรแห่งอื่น
ที่จกหมายเหตุในปฐมลิขย์นั้นกล่าวถึง ที่ได้สอยแล้ว ไม่ได้จริงสักรายเดียว
ทั้งเดือน ๗ บรรดานั้น ก็กระชั้นกับเดือนยี่แห่งอุปราชาภิเษก ไม่ทัน

บัญญัติช่วย และต้องเชิญจากเพชรบุรีในน่านน้ำวอกลั่นเอง ไม่เห็นว่า
น่ารักเป็นไ้ ๑ ตามพระคำรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ พระพุทธรูปวิเศษระคพานั้น เป็นพระหล่อ เมื่อ
เชิญมา รื้อออกเป็นท่อน ตามรอยประสานเดิม เชิญลงแพมาคุมเข้า
เป็นพระองค์อีก พระสกลของพระพุทธรูปนี้ เดิมโตอย่างของพระพุทธ
ชินสีห์ แต่ในครั้งนั้น เป็นเวลาที่เห็นพระศกเล็กงาม และไม่เสียดาย
เพื่อจะแก้ของโบราณ พระยาชำนาญหักการนายช่างในพระราชวังบวร ๑
เลาะพระศกเดิมออกเสีย ทำพระศกใหม่ด้วยกินเผา ประทับเข้าที่แล้ว
ลงรักบิณฑอง ๑ พระองค์ใหญ่นี้ มีพระสาวกลำสำหรับกันคู่ ๓ เป็นพระนั่ง
ใหญ่เหมือนกัน น่าตก ๒ สกถ้วน ตรวญไ้ความว่าเป็นพระยืน ไม่
ใช่ของสำหรับกันมาแต่เดิม ๑

ไ้ทรงเชิญพระพุทธชินสีห์จากพระวิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
เมืองพิษณุโลกมาประดิษฐานไว้ในมณฑล ๑ ตามพระนิพนธ์ลิลิต
พงศาวดารเหนือของสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้น เชิญลงแพมา
ทั้งพระองค์ เมื่อน่าน้ำขลุเอือกคก ๑.ค. ๑๓๘๓ ค.ศ. พ.ศ. ๒๓๗๒ ๑๐๓
สมโภชที่นำพระคำหนักนำพระราชวังบวร ๑ ๓ วันแล้ว เชิญขึ้นบกชัก
มาวัดนี้ ก่อนมณฑลแล้ว เชิญเข้าประดิษฐานไว้ในนั้น ๑ ส่วนเทศมหาย
ไท่ในปฐมฉบับนั้นว่า เชิญมาถึงเมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ
ตรีศก ๑.ค. ๑๓๘๓ แต่เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีนั้นเป็นวันพฤหัสบดี ทำใช้
วันพุธไ้ ทั้งเป็นเวลาสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นทรงพระประสูริ

แล้ว ในระบือนั้นพอ เกือบ ๒ แรม ๒ คำ เฉพาะมีในรัชกาลสมเด็จพระ
ร.ศ. ๑๑๙๐ พลาตกันถึง ๓ ปี คุมนำพังไค้เลย ๖

พระพุทธชินสีห์นั้น เป็นพระพุทธรูปสำคัญพระองค์หนึ่งในหัวเมือง
ฝ่ายเหนือ ทั้งโดยฐานเป็นพระพุทธรูปอย่างงดงาม * ทั้งโดยฐานเป็น
พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีตำนานเล่าว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระ
เจ้านครเชียงใหม่แต่ก่อนมาจนถึงนครศรีสัตนาแล้งแล้ว เสด็จลงมาตั้ง
เมืองพิษณุโลก เพื่อเจ้าไกรสรราชพระโอรสอันเป็นพระราชนัดดาของเจ้า
นครศรีสัตนาแล้งอยู่ครอง หรืออีกนัยหนึ่งเพื่อเป็นฐานทัพอันจักยกลง
มาตีพระนครลโว้ ในครั้งนั้น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงสร้างพระมหา
ธาตุแลพระวิหารใหญ่พระวิหารทิศขึ้นแล้ว ทรงหล่อพระพุทธรูปขึ้น ๓
พระองค์ พระชินราชพระองค์ ๑ พระชินสีห์พระองค์ ๑ พระศรีศาสดา
พระองค์ ๑ หล่อในคราวเดียวกันก่อนพระพุทธรูปจักราช ๑๕๐๐ พระชินราช
หล่อเสีย คงหล่อสำเร็จเพียง ๒ พระองค์ พระชินราชหล่อถึงครึ่ง
สำเร็จ ในครั้งหลังหล่อเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ เชิญพระพุทธรูปสามพระองค์
นั้นประดิษฐานไว้ณะสถานสามแห่งท่ามกลางเมืองพิษณุโลกนั้น ฝ่าย
นักช่างสังเกตเห็นฝีมือทำ ลงสันนิษฐานว่าพระพุทธรูปสามพระองค์นั้น
หล่อในต่างคราวกัน หล่อพระพุทธรูปชินราชก่อนในระยะเวลาไม่สู้ไกลนัก
หล่อพระพุทธรูปชินสีห์ขึ้นในลำดับ แกะไขส่วนบกพร่องครั้งหล่อพระพุท
ธรูปชินราชให้บริบูรณ์ขึ้น ส่วนพระศาสดานั้น หล่อภายหลังต่อลงมาตาม
ทั้งขนาดทั้งฝีมือไกลจากสองพระองค์นั้นมาก ศักดิ์ราชที่หล่อพงเขาเป็น

แน่ไม่ได้ เพราะศักราชแลบในพงศาวดารเหนือพันเล่มมาก ยากเพื่อ
จะถือเอาเป็นหลัก สันนิษฐานตามแบบพระพุทธรูปเหมือนหล่อขึ้นใน
ปณนครศรีสัตนาแลหรือสโขทัยเป็นราชธานีแห่งอาณาจักรฝ่ายเหนือ ใน
ตอนแรกที่ยังนิยมพระพุทธรูปพระพักตร์กลม ฝีมือใกล้พระพุทธรูปใน
ชมพทวีป แต่แก้ไขบางส่วนเสียแล้ว เช่นมีพระอุฟาแหลมเป็นพระรัศมี
แลนิ้วพระหัตถ์ถ้วนพระอังคุ แลนิ้วพระบาทเท่ากันเป็นคัน เป็นอย่าง
แปลงมาจากพระพุทธรูปเขียงแสนอีกค่อหนึ่ง อนุমানตามนี้คงหล่อขึ้น
ก่อนพุทธศักราช ๑๘๐๐ จักไม่ภายหลังจากศักราชในตำนานเท่าไรนัก
หรืออย่างที่จักพอได้กัน ครั้งกรุงสยามรวมเข้าเป็นเอกราชแล้ว มี
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนิน
ไปหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทวยงารพระราชสงครามหรือทวยพระราชศัทธิ
โดยเจาะจง ในเวลาที่ประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ได้เสด็จถวายนมัสการ
ทรงทำสักการบูชาแลสมโภชพระพุทธรูปชินราช แลพระพุทธรูปสี่ที่เป็น
คราว ๆ มา ในพระราชพงศาวดารพระนามไว้โดยเฉพาะการ คือ

๑ สมเด็จพระราเมศวร ครั้งเสด็จยাত্রาทัพไปตีเมืองเชียงใหม่
เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ (บวชศ. ร.ศ. ๑๔๖) ทรงเปลื้องเครื่องต้นทำสักการ
บูชาแลสมโภช ๗ วัน (ฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงพระชินราช
พระองค์เกี้ยว ส่วนฉบับหมอบรัดเลพิมพ์กล่าวถึงพระชินสี่ทวย ฯ)

๒ สมเด็จพระเอกาทศรถ ครั้งยังดำรงพระราชอิศริยยศเป็น
สมเด็จพระมหาอุปราช เสด็จพระราชดำเนินไปถวายนมัสการโดยเฉพาะ

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๕ (บ.เถาะ จ.ศ. ๘๕๓) ทรงให้เอาทองคำเครื่องราชูป
โภคมาทำเป็นทองประเทสสี ทรงขี้นพระอินราชด้วยพระหัตถ์แล้ว ทรง
ทำสักการบูชาแลให้เล่นมหรสพฉลอง ๗ วัน ๗ คืน (ไม่ไ้กล่าวถึง
พระอินสีห์ด้วย)

๓ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จพระราชดำเนินไปถวาย
นมัสการโดยเฉพาะ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๓ (บ.ชวศ จ.ศ. ๓๐๒๒) ทรงทำ
สักการบูชาแลให้เล่นมหรสพสมโภช ๓ วัน ๑

๔ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระบรมโกศ) เสด็จพระ
ราชดำเนินไปถวายนมัสการโดยเฉพาะ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓ (บ.ชก
จ.ศ. ๓๓๐๒) ทรงให้ม้งานมหรสพสมโภช ๓ วัน ๑

ที่ไ้เสด็จถึงเมืองพิษณุโลก แล้พระราชพงศาวดารมิไ้รับไว้
โดยเฉพาะการ คือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปเอาเมือง
นั้น เมื่อ พ.ศ. ๓๘๓๘ (บ.เถาะ จ.ศ. ๗๓๗) ๑

ที่เสด็จประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ไ้ทรงทำสักการบูชาอยู่โดย
ปกติ คือ

๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ครั้งเป็นสมเ็จพระเจ้าแผ่นดิน
แล้ว ทรงสร้างพระวิหารวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลกแล้ว ทรงผนวช
เสด็จอยู่ท่วกัน ๘ เดือน เมื่อ พ.ศ. ๓๘๘๒ (บ.มเสง จ.ศ. ๘๓๓)

๒ สมเด็จพระบรมราชามหาพททธารกร ครั้นยังเป็นพระอาทิตย์วงศ์
พระมหาอุปราช เสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๗
ถึง ๒๐๕๓ (รัชกาล จ.ศ. ๘๐๘ ถึงบรมเสถียร ๘๗๓)

๓ สมเด็จพระมหาธรรมราชา ครั้นยังเป็นพระมหาอุปราชเสด็จ
อยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒ ถึง ๒๐๘๘ (รัชกาล จ.ศ. ๘๘๓
ถึงบรมโรง ๘๙๘)

๔ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้นยังเป็นสมเด็จพะมหาอุปราช
เสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๑ ถึง ๒๓๐๘ (บรมเมียบ
จ.ศ. ๘๒๐ ถึงรัชกาล ๘๘๘) ภายหลังเสด็จกลับลงมาประทับอยู่ณ
พระนครศรีอยุธยา ฯ

ครั้งกรุงธนบุรีเสด็จยาควาทพขึ้นไปปราบชุมนุมฝ่ายเหนืออันเจ้าพระ
ฝางปกครอง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ (รัชกาล จ.ศ. ๑๓๓๒) เสด็จเข้าเมือง
พิษณุโลก ทรงเปลื้องทรงสัพททรงพระพททธารราช (กล่าวถึงพระ
พททธารราชเพียงเมื่ออนมัสการ) เมื่อเทียบเสด็จกลับจากเมืองสวรรคบุรี
ทรงทำการสมโภช ๓ วัน ฯ

ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยที่พระพททธารราชยังสถิตอยู่ณที่
นั้น ยังไม่มีสมเด็จพะเจ้าแผ่นดินได้เสด็จขึ้นไปถวายอนมัสการ ต่อ
เชิญพระพททธารราชลงมาแล้ว จึงมีเสด็จ ฯ ไม่เกี่ยวกับตำนานว่ากัน
แล้ว จึงไม่กล่าวถึง

ขนาดพระพุทธรูปหินสีที่นั่น นำพระเพลา ๕ สอกคืบ ๗ นิ้ว (วัดไผ่
เก็มว่า ๕ นิ้ว) สูงตั้งแต่พระทนต์ถึงพระอุฟา ๖ สอกคืบ ๓๐ นิ้ว ห้อยน ๓
กเบียด พระรัศมี ๓ สอก (วัดไผ่เก็มประมาณกัน ๗ สอกคืบ ๕ นิ้ว)

พระพุทธรูปหินสีที่นั่น มีพระสาวกสำหรับกันคู่ ๓ เป็นพระยืน สูง
ตลอดพระเศียร ๓ สอกคืบ ๕ นิ้ว ได้ยินว่าเชิญลงมาด้วยกันจากพิษณุ
โลก นักช่างเห็นว่า เป็นของหล่อขึ้นในภายหลัง ฯ

ในมุกขกันต์วันออก แลกันวันตก ประทับฐานพระพุทธรูปยืน
ปางห้ามสมุทร สูงตลอดพระรัศมี ๖ สอกมีเศียร ๗ มุขพระองค์ มี
พระสาวกยืนองค์ละคู่ สูง ๕ สอกมีเศียร ๗ ได้ความจากหมานวัยสั่งใน
รัชกาลที่ ๓ ว่า เมื่อต้นมโรงฉก ก.ศ. ๑๒๐๖ ค.ศ. พ.ศ. ๒๓๔๗
เตรียมการฉลองพระอุรังคในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ มีหมายให้ทำ
กระพริบจักของควานถวายพระสงฆ์ ๕๐ รูป พระพุทธรูปปางอะไรเรียก
พระอุรังค ข้าพเจ้าเข้าใจไม่แน่ ตามพินัยชนหน้าได้แก่พระยืนสูง ๓๗
สอก พระยืนในพระวิหารวัดสระเกศ ดูเหมือนเรียกว่าพระอุรังคเหมือนกัน
พระนั้นเจตนาเหตุในยุบไพร่ลงนั้น ว่าสูง ๕ วา ๓ สอก ๓๐ นิ้ว
พัน ๓๗ สอกขึ้นไป ได้ยินเรียกว่าพระสถิตารตก็มี ชื่อนี้ออกจาก สัทธาวุธ
ในภาษาสันสกฤต ตรง สัทธัตถ ในภาษามคธ เป็นพระนามของสมเด็จพระ
พุทธรเจ้าครั้งยังไม่ได้ตรัสรู้ พระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย ในพระ
อุโบสถวัดพิชัยญาติ เรียกว่า พระสถิตารต พระพุทธรูปองค์ใดองค์หนึ่ง
ในพระอุโบสถวัดนี้ หรือแม้ในที่อื่น อันจะพึงเข้าใจว่าพระอุรังคอัน

กล่าวถึงในหมายรับสั่งนั้นย่อมไม่มี ถ้าข้อนี้หมายเรียกพระยีนชานาก
นั้นไว้ ก็น่าจะได้แก่พระยีนในมุนั้นเอง เช่นนี้พระยีนประคิษฐานใน
ภายหลัง ๑

พระอุโบสถนั้น ได้ผูกพัทธสีมาคราวแรก เฉพาะมุขหน้า กำหนด
ศิลาเป็นนิมิตต์ทั้ง ๔ ทิศตามแนวผนังด้านนอก นิมิตต์ทิศใต้อยู่ในมุข
เสมอแนวนิมิตต์มุม อย่างไรจึงผูกเฉพาะมุขหน้า ข้าพเจ้าได้แสดงมติไว้
แล้วในหนหลัง จากหมายเหตุย่อมไต่ถอยย้อนขึ้นว่าผูกเมื่อเดือนนี้ แรม ๖
ค่ำ ปีชวศกสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๓๓๙๐ ไม่ไต่ถอยย้อน ไม่มีทางลอบ
ส่วน ข้าพเจ้าทำได้ยั่วว่าสมเด็จพะมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณ์ครีเสเล่าว่า เมื่อผูกสีมาคราวแรก ก่อขึ้นมาถึงเพียงฐานยัตม์
เท่านั้นได้เสกเข้าในสงฆ์ด้วย แลสมเด็จพะมหาสมณะพระองค์นั้นทรง
อุปสมบทเมื่อนำพรรษาบดลูกเอกศก จ.ศ. ๓๓๙๓ คือ พ.ศ. ๒๓๗๒ ถ้า
ความจำของข้าพเจ้าไม่คลาดคงได้ผูกในชั้นนี้ หรือในชั้นนำต่อมา ๑

หอไตรมีผูก ประคิษฐานพระไตรปิฎกฉบับพระราชวังวรฯ แต่มี
หลักฐานอันจะกล่าวข้างนำพิสูจน์ว่าได้ประคิษฐานในภายหลัง เข้าใจ
ว่าในครั้งนั้นคงยังไม่ทันได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกสำหรับวัดนี้ ในเวลานั้น
หอคงว่างเปล่าอยู่ เพราะเวลาของพระองค์อยู่ข้างน้อย ๑

การเปรียบเทียบ ประคิษฐานพระพุทธรูปปางเสกจีฬา แขนงสุโขทัย
แลพระพุทธรูปยีนชานากเล็กลงมานั้นอีก ๒ องค์ ข้างนำมีฉนวนมาสน์
เทศนา ฐานก่ออิฐถือปูน ทั่วฉนวนมาสน์เป็นไม้สลักกับทออย่างพระแท่น

บัลลังก์แต่ไม่งาม ลักษณะแห่งการเปรี๊ยะมีแต่ธรรมดาสน ไม่ไ้
 ประคิษฐานพระพุทธรูปใหญ่ แลพระพุทธรูปที่ประคิษฐานไว้นั้น ไม่ไ้
 ก่อฐานซุกซึตามแบบอย่าง เปนแต่ก่อขึ้นพอกึงพระพุทธรูปไ้เท่านั้น
 ประคิษฐานขึ้นเมื่อภายหลังไ้ไ้ แต่พระทศกัณฐ์เจ็องอยู่ ถ้าไม่ไ้
 สมเภาพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นทรงเชิญลงมา นำเป็นของขึ้นพระบาท
 สมเภาพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไ้มาครั้งเสด็จเมืองเหนือ ฯ

ส่วนพระเจ็ย ในหมายรัชสังในรัชกาลที่ ๓ รัชไ้ว่าพระเจ็ย
 ใหญ่ ก่อพระฤกษ์เมื่อเดือน ๓๐ ขึ้น ๓๓ ค่ำ ปีเถาะตรีศก จ.ศ. ๑๑๙๓
 คือ พ.ศ. ๒๓๗๔ เวลารุ่งเช้า สำเริงเพียงไรไม่ทราบต่อไป แต่สัณฐาน
 แลแบบอย่างแห่งพระเจ็ยในบัดนี้ ก็เป็นไปตามพระราชนิยมแห่งพระ
 บาทสมเภาพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น นุจหลังยังมอยู่ แนวพระ
 เจ็ยคงเสมอทักษิณชั้นบน เมื่อสมเภาพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นสวรรคต
 แล้ว คงไม่ไ้ทำต่อมาถึงพระบาทสมเภาพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 มาอยู่ครองวัด ฯ จึงกัไว้พรรณาดังในค่อนนั้น ฯ

ถาวรวัตถุอื่นมิอไรอีกไม่ปรากฏ นอกจากเสนาสนะที่ต้งมีเป็น
 แน่ เทียบตามของที่เหลืออยู่ในภายหลังจนไ้ไ้เห็น คงเป็นเสนาสนะ
 เครื่องไม้ท้งนั้น คงยัไว้ไ้ทั้งทำการปลูกสร้างอไรมากนัก สมเภา
 พระมหาสมณะ กรมพระยาบวรเศวริยาตงกรมตริสเล้าว่า เมื่อแรก
 พระบาทสมเภาพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ วัฒนมัตนแคะชน
 อยู่เกลื่อนกลาด ฯ



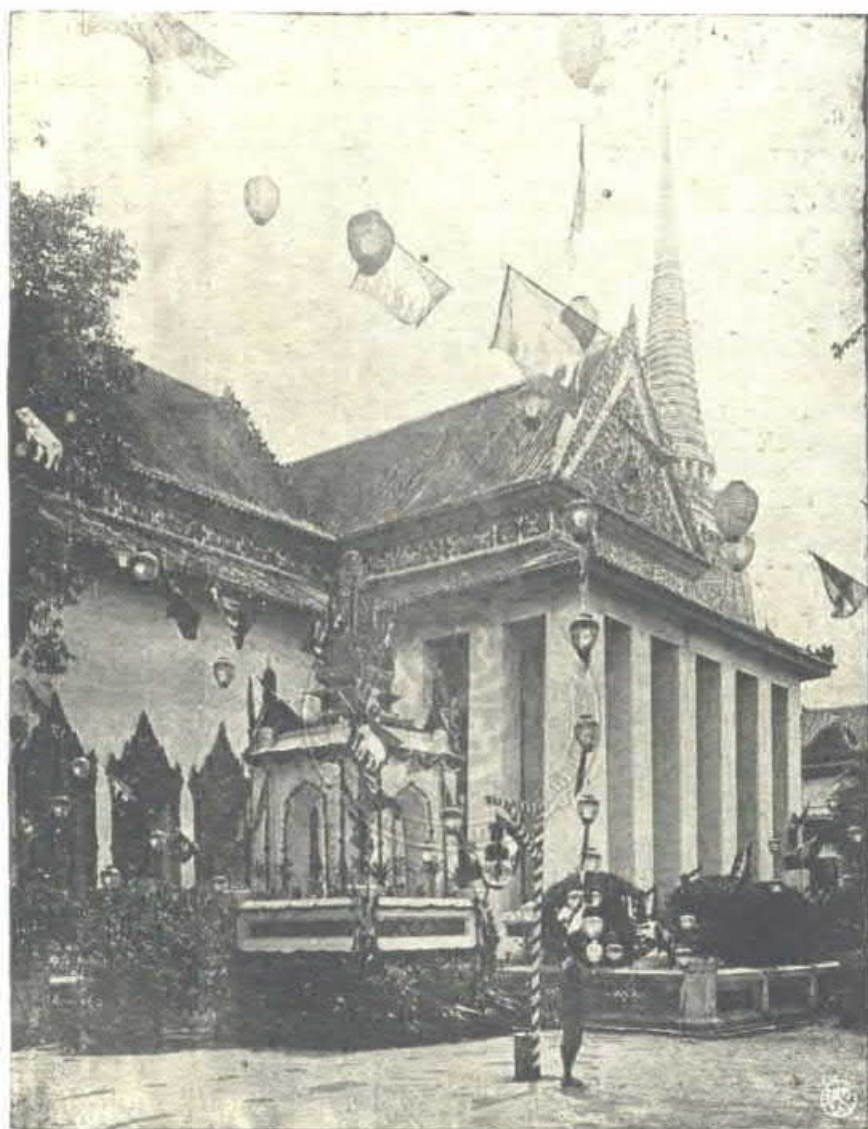
วัณ^๕มีคลองแลคูเป็นเขตต์ ๓ บ้าน บ้านวันออกเป็นคู บ้านไค้
 แลบ้านวันตกเป็นคลอง บ้านเหนือมีถนนพระสุเมรุเป็นเขตต์ แลมี
 คูชอยในรวางบริเวณอยู่นิยสถานแลเสนาสนะ ตามแบบโบราณที่ทำ
 ขึ้นต่อนั้น ยังมีคูชอยอีกสายหนึ่งต่อพระเจดีย์ออกไปทางบ้านไค้ในที่
 สร้างพระวิหารเก๋งในบ้น^๕ ผ่านบริเวณเสนาสนะไปยังอุโบสถบ้านวัน
 ออกขึ้นเสนาสนะเป็น ๒ ตอน ตรงท้ายหอสหพรแลตำหนักทรงพรตใน
 บ้น^๕ เข้าใจว่าทางบ้านวันตกคงมีอุโบสถของเขตต์วัคเหมือนกัน แต่
 ข้างเข้าไม่ทันไค้เห็น คูสา^๕บ้นมีมาก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวเสด็จมาอยู่แล้ว เพราะสมเด็จพระมหาสมณ กรมพระยาปวเรศ
 วิทยาลัยกรณตามเสด็จมาประทับอยู่ตำหนักล่างนอกบ้นนั้นออกไป ที่เรียก
 ว่าลานไฟในบ้น^๕ เข้าใจว่าเดิมคงกำหนดเขตต์วัคเพียงบ้น^๕เท่าเขตต์
 วัควังสใน^๕คร่งนั้น^๕ถมคูขึ้น^๕ก่^๕เกี่ยวกัน ภายหลังไค้ขยายเขตต์ออกไปอีก
 ถึงคลองท้ายหลัง ส่วนวัควังสนั้น^๕ไค้ขยายเขตต์ออกไปในภาย
 หลังคลองหรือคู^๕ บาง^๕ท^๕คง^๕ไค้^๕ขุด^๕แล้วใน^๕คร่ง^๕นั้น^๕ทั้ง^๕นั้น^๕หรือ^๕บาง^๕สาย^๕ ท^๕
 หมายเหตุ^๕ปฐม^๕โศร^๕ณ^๕บ้น^๕นั้น^๕ประจำ^๕ชว^๕ก^๕ จ.ศ. ๑๓๙๐ ว่าชคคลองวัควังนำใน
 บ้น^๕นั้น^๕ อีก^๕ตอน^๕หนึ่ง^๕ประจำ^๕ณ^๕สุ จ.ศ. ๑๓๑๕ (รัชกาลที่ ๔) ว่าชคคลอง
 ออก^๕ริม^๕วัค^๕บวร^๕นิเวศ ออก^๕วัค^๕ชัย^๕ชนะ^๕สงคราม คง^๕หมาย^๕เอา^๕คลอง^๕ท้าย^๕
 บ้าน^๕วัน^๕ตก นำ^๕สืบ^๕สาม^๕ห้าง ถ้า^๕เป็น^๕ข่าว^๕ที่^๕แน่^๕คง^๕ช^๕คุ^๕ขยาย^๕ให้^๕กว้าง^๕แล^๕ให้^๕ลึก
 คลอง^๕แล^๕คู^๕เหล่าน^๕มี^๕ทาง^๕ออก^๕ถึง^๕คลอง^๕รอย^๕พระ^๕นคร ๒ สาย คลอง^๕สาย^๕
 บ้าน^๕วัน^๕ตก ๑ คู^๕ใน^๕รวาง^๕บริเวณ^๕อยู่นิย^๕สถาน^๕แล^๕บริเวณ^๕เสนา^๕สนะ ๑ ๑

เนื่องจากเรื่องพระเจ้าพิมพิสารถวายอารามิกะ คือคนปฏิบัติพระ
อารามแก่พระยาลิขิตะ แลทรงพระพทธามคตินั้น เป็นประเพณีที่
สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงถวายข้าพระ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เลข
วัดไว้สำหรับทำการพระอาราม ไม่เกณฑ์ใช้ราชการอื่น สมเด็จพระบวร
ราชเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงถวายครัวเวียงจันทร์เป็นข้าพระวัดนั้น ปลุก
เรือนอยู่ณะที่วัดซึ่งมีคอกวัวคอกหมูคอกไก่คอกเป็ดที่ในบ้นขยายเป็น
แดนวัดแล้ว ฯ

ตั้งแต่ทรงสถาปนาขึ้นแล้ว ใครเป็นอธิบดีสงฆ์พระอารามนี้ แลมี
พระสงฆ์มากน้อยเท่าไรไม่ปรากฏ จนเมื่อจบพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครอง ฯ คือก่อน พ.ศ. ๒๓๗๘ (ขวอก
จ.ศ. ๑๓๘๘) สักหน่อย ได้ยินว่าพระเทพโมลี (สิน) เป็นเจ้าอาวาส
มีพระสงฆ์เพียง ๕ รูป ต่อมาพระเทพโมลี (สิน) ลาสิกขา ฯ



Digitized by Google



พระอุโบสถแลพระเจดีย์วัดบวรนิเวศ
ดูจากด้านตะวันตกเฉียงเหนือ



ตอนที่ ๒

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด

เมื่อพุทธศักราช ๒๓๗๘ (ขั้วอก จ.ศ. ๑๓๓๘) วัดนี้ว่างเจ้าอาวาส
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยา
เธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ ทรงผนวชประทับอยู่วัดสมอราย ก็นิ
วัติราชาวาส ให้เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ทรงสร้างพระ
ตำหนักพระราชทาน คือพระชนมายุหลังหนึ่งเป็นตึกฝรั่ง พ้น ๓ ชั้น
ได้ยืนว่าเรือเอามาจากสวนขวา ในพระบรมมหาราชวัง อันสร้างขึ้น
ในรัชกาลที่ ๒ ก็ยังทรงพระโองการให้หนึ่งเป็นฝากระดาน พ้นชั้น
เกี้ยว ปลุกนำพระชนมายุออกมา ๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมเด็จพระบรมราชาโฮรส
แห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลสมเด็จพระศรีสุริเยน
ทราบรมราชินี ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗
ทรงชน ๓๔ คา เกษณ ๑๓ ขั้วอกจก จ.ศ. ๑๓๖๖ ได้ทรงรับพระ
สุพรรณบัฏเฉลิมพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติ
เทววงศ์ พงศ์อิสริยยศวิชัย วรชัยราชกุมาร ทรงตั้งอยู่ในฐานที่
สมเด็จพระบรมชนกนาถจะทรงเลือกเป็นรัชทายาทพระองค์หนึ่ง ได้ทรง
ผนวชเป็นสามเณรตามราชประเพณีแล้วลาผนวช ได้ทรงอุปสมบท

เป็นพระภิกษุ เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๗ (บวช ๑.ค. ๑๓๔๖) เสก
 อยู่จำพรรษาที่วัดสมอรายตามเวลาที่นิยมลัทธิสมณะ พอตรงผนวชได้
 ราวกับหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต พระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลานั้นทรงดำรงพระราชอิสริยยศ
 เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเชษฐโอรสได้เสก
 เกลิงฉวดยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช
 ต่อมา เสกมาประทับอยู่วัดมหาธาตุ ทรงเวียนปริยัติ ได้เข้าแปล
 ในที่ประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ ต่อหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นเปรียญขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เก้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็นพระราชาคณะ เสกกลับขึ้นไปทั้งสำนัก
 อยู่วัดสมอรายอีก ส่วนวัดมหาธาตุก็มีพระค้ำหนักอยู่ มีพระ
 ศิษย์หลวงแลข้าหลวงในกรมเจ้าวิชา สมเด็จพระมหาสมณะ กรม
 พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เสกอยู่ที่นี่ ไม่ได้ตามเสกขึ้นไปวัดสมอ
 ราย เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้เสก
 มาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ทรงพาพระศิษย์หลวงที่สำนักวัดมหา
 ธาตุตามเสด็จมาอยู่ที่นี่ เลิกสำนักวัดมหาธาตุ แต่สำนักวัดสมอ
 รายยังคงมีอยู่ สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธิสโร ทัฬห) ครั้งยังเป็นพระอธิ
 มุนี เป็นหัวหน้าอยู่ที่สำนักวัดสมอราย เสกมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศ
 วิหารนี้เมื่อวันพุธ ที่ ๓๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๑ ทรงขึ้น ๕ คำ

เกื่อนย บัวอกอัฐศก รุสศักราช ๓๓๑๘ โทยชชนเรื่อ ทรงเรื่อพระที่นั่ง
ทาสี มีเรื่อท่งนำ ฯ

ตามพระดำรัสเล่าแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
ก่อนจะเสด็จมาอยู่ครองวัดนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้เสด็จเข้าไปเลือกของในพระราชวังบวร ฯ มีพระราชประสงค์
โปรดให้เสด็จให้ให้นำมาไว้ ขอนี้มีหลักฐานสมจริง พระไตรปิฎกฉบับ
วังนันทบุรีก็มีกรอยแลผ้าห่อสายรัดอันวิจิตร กรอยเป็นทองคำลงยาที่มี
เปรมฉมึนระยิบระยับ เป็นวงสลักก็มี ประดับมุกตักก็มี เป็นของปราณีต
เกินกว่าทำสำหรับถวายวัด เชลไฉนว่าเป็นหนึ่งสิ่งที่ดีที่ทรงสร้างไว้สำหรับ
พระราชวังบวร ฯ อย่างศิลาที่วัดเป็นชนิกเดียวกันกับอย่างที่เห็นในพระบรม
มหาราชวังชั้นใน ของเหล่านี้บางที่ทรงเลือกเอามาในครั้งนั้นก็ได้
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร แลโปรดให้เสด็จเข้า
ไปทรงเลือกของในพระราชวังบวร ฯ ก่อนนั้น เข้าใจว่าเป็นวิธีทรงดำเนิร
พระราโชบายที่จะประกาศให้รู้ทั่ว ทรงเทียบพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในฐานะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อย้องกัน
ความสำคัญผิดในการสืบราชสมบัติ วัดบวรนิเวศวิหารนี้เทียบกันได้กับ
บวรสถาน น่าจะได้พระราชทานในครั้งนั้น เมื่อขบเถาะ จ.ศ. ๓๓๑๓ ในหมาย
รับสั่งยังเรียกว่าวัดใหม่ ครั้นเมื่อขบมโรง จ.ศ. ๓๓๐๖ เรียกว่าวัดบวร
นิเวศแล้ว อีกอย่างหนึ่งโวหารสั้นเรียกว่าวัดขน เทียบกันได้กับวังขน ฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีพระราชอัธยาศัย
โปรดทำลูก ทำจริง ๆ ในเวลานั้นยังนิยมถือกันว่า การอุปสมบท
บ่อมนั้นด้วยกรรมวาจาสดกฏแบบแผน ว่าอัครธรรมากรณ ถ้าสด
พลากไปอุปสมบทบ่อมนั้น ครั้นนั้นในกรุงสยามมีพระสงฆ์ ๒ นิกาย
คือ พระสงฆ์ไทย นิกาย ๑ พระสงฆ์รามัญ นิกาย ๑ คณะของพระองค์
ได้รับอุปสมบทมาในพระสงฆ์ไทยแล้ว จึงทรงชักนำให้รับอุปสมบทใน
พระสงฆ์รามัญอีก เพื่มนั้นขึ้น ส่วนความปฏิบัติของพระสงฆ์อย่างใด ยัง
บกพร่อง ทรงชักนำคณะของพระองค์ เพื่อแก้ปฏิบัติอย่างนั้นให้ถูกต้อง
พระธรรมวินัย ทั้งแต่ครั้งยังเสด็จประทับอยู่วัดมหาธาตุแล้วก็สมธยาย
มาแล้ว แต่ในครั้งนั้นพระองค์ยังไม่ไต่ไปเอนอียกสังฆแห่งสองพระอาราม
นั้น จึงยังไม่สดกฏพระราชหฤทัยในอันยังความปฏิบัติให้ไพบูลย์ ครั้น
เสด็จมาอยู่เอนอียกสังฆในพระอารามนี้ ทรงไต่ความสดกฏพระ
หฤทัยขึ้น จึงได้ทรงทำนุบำรุงความปฏิบัติของพระสงฆ์ให้เจริญขึ้น
กล่าวโดยย่อ ก็คือชักนำให้ตั้งอยู่ในสังวร ให้รู้จักนิยมในการรักษา
มรรยาตแลขนบธรรมเนียม เชื้อเพื่อในกิจวัตร ไม่เป็นแต่ทำไปโดย
ความมมงาย รู้จักใช้ความศรัทธาของให้เห็นอำนาจประโยชน์แห่งการ
ปฏิบัติอย่างนั้นโดยสม่ำเสมอ มีผู้เลื่อมใสแลสรรเสริญว่าพระสงฆ์สำนัก
วัดบนของพระองค์ปฏิบัติเคร่งครัดดี มีคนเข้ามาบวชมากขึ้นโดยลำดับ
ในตอนปลายแห่งสมัยของพระองค์ทรงครองวัด พระสงฆ์จำพรรษามี
จำนวน ๓๓๐ ขึ้นไปถึง ๓๕๐ รูปก็มี แต่การทรงเปลี่ยนแปลงวัตรของเจ้า

เป็นครองแหวกตามอย่างพระสงฆ์สามัญ ไม่เป็นที่ชอบของคนผู้ได้
 ความคิดเห็นยวรั้ง แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่พอพระราชหฤทัย
 แต่เป็นการปฏิบัติทางพระวินัย จึงทรงพระกรุณาฯ อยู่ จนการเปลี่ยน
 แปลงวิีครองผ่านเป็นเหตุซึ่งก่แห่งการแผ่ความนิยมนี้ยวรั้งก็ไม่มีมากนัก
 ถ้าทรงแก้ไขข้ออื่น ๆ ไปก่อน คงขืนไว้พลาง บางทีทรงแผ่ความ
 นิยมนี้ยวรั้งของคนทั้งหลายออกไปได้กว้างอีก แต่อันที่จริง ยังทรงเห็นยว
 ร้างอยู่ แต่บริษัของพระองค์มีฉันทะเพื่อระครองอย่างนั้น แลได้ครอง
 กันขึ้นบ้างแล้ว จนถึงได้ครองเข้าในราชการ สมเด็จพระมหาสมณะ
 กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสคำว่า พระองค์ท่านเองได้ทรง
 ครองแหวกเข้าในราชการก่อน ในคราวที่เสด็จเข้าไปรับบัญชาจากเว
 ในพระบรมมหาราชวังวันหนึ่ง ด้วยทรงเห็นว่าพระญาณสมโพธิ (เต็ม)
 วิชาคกลาง เคยไปเมืองมอญมา ทั้งแต่บัดนั้นก็ครองแหวก เข้าในพระ
 ราชวังก็ครองอย่างนั้น ไม่ถูกคำทนายใดอย่างหนึ่ง พระองค์ท่านคว
 ระครองแหวกได้บ้าง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร
 เห็น ยังไม่ตรัสอะไร จนถึงเวลาเสด็จเข้าไปทรงรับบัญชาจาก จึงตรัส
 เบา ๆ ว่า เหาอย่างพระมอญทำอะไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวทรงขุ่นบ้าง เข้าใจว่าเพื่อยอขกันยวรั้ง ทรงออกรับหน้าเสียบเอง ฯ
 ขนบธรรมเนียมทรงตั้งขึ้นในวัดนั้น นอกจากปฏิบัติให้ถูก
 ตามพระวินัย คือ ทั้งการนมัสการพระ ที่เรียกว่าทำวัดคตทั้งเข้าทั้งคำ
 ประจำวัน ทรงแต่งค่านมัสการขึ้นใหม่เป็นคำมคธ เป็นคำร้อยแก้วบ้าง

เป็นคาถาข้าง ที่ใช้กันแพร่หลายในทุกวันนี้ มีสวคมนตรีประจำวันที่
 นมัสการพระคำ เลือกรพระสูตรต่าง ๆ ในอังคุตตรนิกายเป็นพื้น ที่
 แสดงธรรมข้อปฏิบัติไว้สวดผลัดวันกันไป ถึงกำหนดวันพระก็ขกษ์แล
 เต็มขกษ์ มีอัมมัสสวนะเสมอไป ไม่เฉพาะแต่ในพรรษา มีเทศนา
 เข้า ๓ โมงกัณท์ ๑ บ่าย ๓ โมงกัณท์ ๑ เสกกลงประธานอุโบสถศีล
 แลทรงเทศนาเป็นพื้น ทรงเทศนาโดยมีพระโอษฐ์อธิบายให้คนฟังเข้าใจ
 ง่าย ชวนให้นิยมในปฏิบัติด้วยความอาหาญแลว่าเรึง ได้ทราบว่ามี
 คนพอใจฟังมาก เต็มในพระอุโบสถแล้วยังล้นออกมาข้างนอก แม้
 พระองค์ต้องเทศนาโดยปากเหมื่อนกัน ไม่โปรดเขียนหนังสือไว้
 เทศน์ แม้เรื่องทรงเรียบเรียงเอง เพื่อพระปริยญาจารย์ถวายเทศนาใน
 ราชการ เสร็จแล้วตรัสให้เผาไฟเสีย เพื่อไม่ให้มีคณลขัยเหลืออยู่
 เพราะอย่างนั้นเทศนาที่ทรงเรียบเรียงในภาษาไทยจึงมีน้อยนัก ได้ยินว่ามี
 อุโบสถสูตรเรื่องหนึ่ง ที่ทรงรณาดวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ย่างที่จะเป็นหนังสือสำหรับถวายเทศน์แวร กับเทศนาบาง
 เรื่องที่มีผู้ลอกคัดเอาไว้ได้ มีข้อปรวฏกอยู่แต่เพียงอัมมจักกัปปวัตตนสูตร
 ที่ทรงแต่งพระราชทานหม่อมเจ้าโสภณ ปริยญา ถวายเทศนาในราชการ
 ทรงตั้งการทำบูชาพิเศษในอภิสิทธิ์สถมัยแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา คือ
 ทำวิสาขบูชาในเพ็ญเดือน ๖ ที่กำหนดว่าเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ แล
 ปรีณิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา ขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันเริ่มการตั้ง
 น้ำขกษ์ เทียน วันขึ้น ๑๕ ค่ำ แลวันแรมค่ำ ๑ มีเคียวเทียนแลมีเทศนาเรื่อง

ประชุมสมโภช วันแรม ๘ ค่ำ ที่กำหนดว่าเป็นวันถวายพระเพลิงพระพุทธรูป
 สรรพการบูชาอย่างนั้นด้วยเหมือนกัน เทศนาด้วยเรื่องนั้น แต่คราว
 หลังนั้นยกไปทำที่วัดบรมนิวาส ทรงพระราชนิพนธ์คำถวายสำหรับสวด
 ในพิธีทั้ง ๒ ครั้ง ถึงวันเพ็ญเดือน ๓ ที่กำหนดว่าเป็นวันที่สมเด็จพระ
 ขรรค์ศาสดาทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมสาวกสงฆ์ ๓๕๐ องค์
 ล้วนเป็นพระอรหันต์เอหิภิกขุ มาถึงโดยลำพังมิได้รับเวียงร้อง ซึ่ง
 เรียกว่าจาทรงคันนิบาต ทรงทำมาฆบูชา มีเทศนาด้วยเรื่องนั้น
 กาจกรรณกิจในครั้งนั้นด้วยผ้าที่ทำเสร็จแล้ว อันทนายนำมาทอดไม่
 ทรงตามบาลีที่ให้ทำตั้งแต่เช้า กะ ตัก ถึงเย็นยอมให้เสร็จในวันนั้น วัดนี้
 รับพระภิกษุหลวงที่ทรงทอดตามธรรมเนียมนั้น ไม่ทรงสามารถเปลี่ยน
 แปลงได้ฉันท จึงทรงแก้ไขเฉพาะในผ้าวัด ทรงรับพระภิกษุตาม
 ธรรมเนียมเมืองแล้ว เอาผ้าไตรพระภิกษุนั้นมาแกะออกเป็นท่อนผ้า
 แล้วกะตักเป็นอันตราสภหรือตราสงค์เย็บยอมให้เสร็จในวันนั้น แล้ว
 จึงทำพิธีกรานอีกครั้งหนึ่ง ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ อย่างอื่น
 อีกตามเทศกาล คือ ถวายสลากภัตในน้ำผลไม้ชุม ถวายผ้าวัสสิกสาฎก
 เมื่อจวนเข้าพรรษา ตักบาตรน้ำผึ้งในฤกษ์สวาท ถวายผ้าจ่านำพรรษา
 เมื่อออกพรรษาแล้ว ทรงจัดพิธีของสงฆ์อันเป็นครุภัณฑ์ รักษาไว้เป็น
 ของสำหรับวัด ทรงจัดครุภัณฑ์เป็นของกลางสำหรับคณะอื่นอีกอย่างหนึ่ง
 ต่างจากครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่จ่ายขาดทั่วไต่ด้วยไม่ต้องผาติกรรม แลจ่าย
 ใต้ ไม่จำกัดเฉพาะวัด ทรงจัดเจ้าน้ำที่ทำกิจสงฆ์ เป็นต้นว่า ภัตตทเทศกะ

เจ้านาที่ผู้แจกอาหาร เสนาสนคาหาปกะ เจ้านาที่ผู้แจกเสนาสนให้
อยู่ จีวรปฏิกาทกะแลจีวรภาซกะ เจ้านาที่ผู้รับแลผู้แจกจีวร ภณทาคา
ริกะ เจ้านาที่ผู้รักษาเรือนคลัง โดยได้รับสมมติจากสงฆ์ตามวินัยนิยม ฯ

ทรงบำรุงการเวียนปริยัติธรรมให้รุ่งเรือง ทรงยกปริยัติธรรม
เอง มีภิกษุสามเณรเป็นศิษย์เข้าแปลในสนามหลวง ได้เป็นเปรียญ
ประโยคสูงถึงประโยค ๘ ก็มีหลายรูป พระสำนักอื่นมาขอเรียนบ้าง
ก็มี ทรงเป็นหลักอยู่ในการไล่หนังสือพระองค์หนึ่ง ครั้นนั้นพระเปรียญ
พุทธมคธไค้คล้อง มีพระลังกาเข้ามา จึงต้องทรงมีน้ำที่เป็นผู้รับรองใน
ราชการ มีคณะไว้สำหรับพระลังกาทั่วทิศ ตั้งอยู่ที่เ็นพระวิหารพระ
ศาสดาในทุกวันนี้ ทรงสื่อสารกับคณะสงฆ์ที่ลังกา "บางคราวก็ทรง
แต่งสมณทูตส่งไปลังกาโดยราชการก็มี ส่วนพระองค์เองได้ทรงเรียน
ภาษาอังกฤษจากชาวอเมริกันผู้เข้ามาตั้งสอนศาสนาอยู่ ณ กรุง ฯ
ได้ทรงทราบบัณฑิตวิชาแลภาษา ศาสนา แลการต่างประเทศ ได้ทรง
ประคิษุอักษรขึ้นสำหรับใช้เขียนคำบาลี อนวัคตามอักษรวิธแบบ
โรมัน เรียกว่าหนังสืออริยกะ มีทั้งแบบพิมพ์ทั้งแบบเขียน เพื่อผู้เรียน
ปริยัติเข้าใจอักษรวิธละเอียดกว่าใช้อักษรขอม ใช้กันแพร่หลายในสำนัก
วัดชนน ฯ

ครั้นนั้นการพิมพ์หนังสือยังไม่แพร่หลาย มีโรงพิมพ์แต่ของ
พวกมิชชันนารี พิมพ์หนังสือสอนศาสนา ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นทั่วทิศ พิมพ์
พระปาติโมกข์บ้าง สวดมนตร์บ้าง แขนยแผนอย่างอื่นบ้าง เป็นอักษร
อริยกะ ใช้กันในสำนักแทนหนังสือลาน ฯ

เมื่อพระสงฆ์ในสำนักเจริญแล้ว ทรงส่งพระศิษย์หลวงเดิม
 ไปตั้งสำนักเป็นคณาชนทั่วถิ่น ๆ อีก ที่วัดสมอรายสมเด็จพระวันรัต
 (พุทธสิริ ทับ) ครังยังเป็นพระอธิการ เป็นเจ้าสำนัก ที่วัดบรมนิวาส
 เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวัดนอก พระญาณรักจิต (อัมมสิริ สุข) เป็นเจ้า
 สำนัก สองสำนักนี้ตั้งมาก่อนแล้ว ครังยังเสด็จอยู่ทั่ววัดสมอราย เสด็จ
 อยู่ทั่วถิ่นไปโปรดให้พระเทพโมลี (เอี่ยม) ครังยังเป็นพระรัตนมุนีไปตั้ง
 สำนักที่วัดเครือวัลย์ โปรดให้พระเมธาธรรมรส (เงิน) ครังยังเป็น
 พระครูใบฎีกาไปตั้งสำนักที่วัดพิชยญาติฯ โปรดให้พระอมรโมลี (นบ)
 ครังยังเป็นพระครูวินัยธรไปตั้งสำนักที่วัดขุมพลาราม ศิษย์หลวงผู้อยู่
 ประจำในสำนักนี้ ที่ควรรับชื่อ คือสมเด็จพรมหาสมณะ กรมพระยา
 ปวเรศวริยาลงกรณ์ ครังยังไม่ได้ทรงกรม พระอมรโมลี (ปัสสเทโว สา)
 พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภโธ พัก) พระปลัดเรือง พระปลัดทัก แต่
 พระอมรโมลี ได้ลาสิกขาเสียก่อน ฯ

ในการรับกุลบุตรเข้ามาอุปสมบท เมื่อเสด็จมาอยู่วัดแล้ว ทรง
 เป็นพระอุปัชฌายะเอง โปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมผู้เรียบรู้อยู่ปริยัติธรรม
 สวดกรรมวาจา สดแล้วแต่จะทรงสั่งให้รู้ไปใครอุปหนึ่งสวด ทรงถืออำนาจ
 ในสังฆกรรม เจ้าภาพไม่อาจนิมนตรได้ขอเอาตามชอบใจ ทรงแก้ไข
 คำขอบรรพชา แลในกรรมวาชาอุปสมบท ใช้รับข้ออุปสมบทาเปกชะ
 แลข้ออุปัชฌายะให้ตรงตามบาลี แลเพิ่มคำนำแลส่งท้ายแห่งอนุศาสน์ ฯ
 ครังนี้พระราชาวงศ์ที่ทรงผนวชเสด็จอยู่วัดนี้มีแต่กรมขุนวรจักรธรรมาภาพ

กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ กรมหมื่นวิษณุภณนิภาธร สองพระองค์
 หลังเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ประสูติครั้งยังไม่ได้ทรงอุปสมบท ในเวลานั้นเป็นหม่อมเจ้า กับหม่อม
 เจ้าโสภณ ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ แลหม่อมเจ้าอิศรญาณ
 (นำเป็นนามฉายา) ในกรมพระองค์โตหาทรายไม่ ถ้าไม่ใช้ในสมเด็จ
 เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เมื่อออกพรรษาแล้ว ถึงวันแรม ๑๓ ค่ำ
 เดือน ๑๑ เดือนอ้าย เดือน ๓ เดือน ๕ คักกลองสัญญาณสามเณรผู้
 ปราดนาจะลาสิกขา ให้ทูลตามวันตามเวลานั้น เพื่อลาสิกขาในเดือน
 เป็นลำดับ ไม่ทรงรับทูลลาพว้าเพ้อ ฯ

ส่วนการบรรพชา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ (บวภา จ.ศ. ๑๓๘๘) เดือนยี่
 พอเช้าขบขัตต์แต่เสกมาอยู่ ทรงทูลขอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เพื่อเชิญพระพุทธรูปยืนสี่ห้ายาจากมณฑล ออกสถิตใน
 พระอุโบสถหรือมุนำ นำพระพุทธรูปองค์ใหญ่ เป็นอันว่าประภิชฐานไว้
 ในมุนำ บัดทองของหลวงบ้าง ของราษฎรบ้าง ก้าวไล่พระวัดมี
 ผังพระเนตรใหม่ แลคึกพระอุณาโลม ในมุนหลังนั้นเชิญพระพุทธรูปไสยา
 เข้าไว้แทน บ้างที่จักเป็นพระพุทธรูปไสยาศีลา ที่เชิญมาจากวัดพระ
 พายหลวงเมืองสโขทัยเก่า อันประภิชฐานอยู่ในพระวิหารพระศาสดา
 ห้องหลังในมุน นอกจากนั้นไม่มีพระไสยาอื่น ต่อมาพระวิหารนั้น
 ไ้รื้อเสียแล้ว ไ้พังสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลง
 กรณ์ตรัสเล่าว่าเพื่อก่อพระเจดีย์ แต่เมื่อพระเจดีย์ไ้เริ่มก่อมาแล้ว

ครั้งสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาจักรีพลเสด็จทรงพระชนม์อยู่ ก็คง
 เพศชยายทักษิณพระเจ้าย้อออกมาอีกชั้นหนึ่ง แล้วเมื่อไรหาทราบไม่
 เข้าใจว่าคงก่อน พ.ศ. ๒๓๐๙ (บรมแม จ.ศ. ๑๒๐๘) โดยเหตุอันจักมี
 แข็งข้างนำ ส่วนพระโสมนัส กษัตริย์ยังอยู่หลังพระอุโบสถณะที่ตั้ง
 พระบาทจำลองในบัดนี้ จนได้เชิญมาไว้ในพระวิหารพระศาสดา เพราะ
 ไม่มีสถานอันอื่นจะพึงเชิญย้ายไปไว้ ๑

ทรงพระปรารภพิชฌัยมาเดิมว่า พระอุโบสถเป็นสามมุข ผู้
 แต่พูนำแห่งเดียว ก็เป็นคาบเกี่ยวกันอยู่ไม่ชอบกล ได้ทรงขอ
 พระบรมราชานุญาตที่เป็นวิสูตรคามสี่ราเพิ่มทั้งสามมุข ขยายออกไป
 เท่าแนวพลสังที่โคยรอบ ทรงผูกพิชฌัยมาใหม่ กำหนดแค้นตามนั้น
 ทำกันเป็นการเลียบเฉพาะพระสงฆ์ผู้หนึ่ง ผลการงานเป็นครั้งที่สองเมื่อ
 บัณฑิตไม่แจ้ง แลแนวเดิมใหม่ก็หาได้ตั้งโสมนัสไว้เป็นที่สังเกตไม่
 เข้าใจว่าคงใช้ศิลาก้อนเป็นนินิตต์ ผู้แล้วกลบไว้ นินิตต์นั้นฐาน
 ที่บ่งให้กำหนดตามมุม คงเป็นนินิตต์มุมมุขหน้า ๒ มุขข้างมุขละ ๔
 นินิตต์ประจำทิศใหญ่อีก ๔ เข้ากันเป็น ๑๔ ตามพระปรารภนิตเป็น
 ว่าพระอุโบสถเป็นสามมุขมาแต่เดิม แต่หาเป็นอย่างนั้นไม่ ได้ความ
 แน่ว่ามีมุขหรือพระวิหารหลังด้วย เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปอันสี่
 เช่นนี้ความเข้าใจยังมี ๒ ทาง คือทรงพระปรารภเฉพาะมุขอันเยื้อง
 ด้านนั้น ไม่อย่างนั้นเมื่อผูกสร้างครั้งนั้น มุขหลังนั้นได้หรือเสียแล้ว
 จำเนียรกาลล่วงมาทรงพระปรารภจะขยายสีมาออกไปให้พ้นพระอุโบสถ

ให้เป็นที่ยำสังฆกรรมได้ทั้งในที่นอกร ใต้ทรงผูกพัทธสีมาวันใหม่
เป็นครั้งที่สาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ (บมเม จ.ศ. ๑๒๖๘) กำหนดนิมิตต์
๖ แห่ง คำนำนกำหนดด้วยรอกนิมิตต์ คือคันเงิน ๒ แห่ง คำนข้าง
กำหนดด้วยรอกนิมิตต์ คือบ่อน้ำ ๒ แห่ง คำนหลังกำหนดด้วยปลาสาณ
นิมิตต์ คือหลักศิลา ๒ แห่ง มีสัณฐานกุฎโพน คือสอยน้ำสอยหลัง
ของกลาง ฯ ใต้ความตามพระปรารภคราวนั้น เมื่อผูกสีมาครั้งนั้น มช
หลังไม่มีแล้ว แลที่แนวนิมิตต์หลังตรงกลางมีใบสีมาข่อยที่พนดก
กับฐานพระเจดีย์ แต่สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณ์ไม่ได้ทรงแสดงไว้ในพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวครั้งทรงผนวช ว่าได้กำหนดเป็นนิมิตต์ ฯ

การพระเจดีย์อันค้างอยู่ได้ทำต่อมา เข้าใจว่าการก่อได้สำเร็จ
ในครั้งนั้น ส่วนการประกับประคองทำตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ มีการ
บางอย่างรู้ชัดว่าได้ทำในรัชกาลนั้น พระเจดีย์นั้นมีสัณฐานกลมหรือที่
เรียกว่าลอมฟาง มีคูลาข้างในเข้าไปใต้ มีชั้นทักษิณ ๒ ชั้นเป็น
สี่เหลี่ยม ฐานพระเจดีย์ชั้นบนโดยรอบ ๒๔ วา ๓ สอก ๕ นิ้ว
คำนวณตามเกณฑ์นั้น ส่วนสูงแห่งพระเจดีย์ตั้งแต่ค่อนขึ้นไปตลอด
ยอด ประมาณว่า ๒๒ วาเศษ ฐานล่างสูง ๓ สอก โดยรอบ ๒๗ วา
๗ นิ้ว ทักษิณชั้นบนสูง ๓ วา ๓ สอกคืบ ๗ นิ้ว ทักษิณชั้นล่างสูง
๓ สอกคืบ ๘ นิ้ว เข้ากันเป็นส่วนสูงแห่งพระเจดีย์ ๒๕ วาเศษ เหลี่ยม
แห่งทักษิณไม่เท่ากัน คือกว้างชั้นบนกว้างละ ๓๓ วาเศษ ชั้นล่าง ๓๕ วา

๒ สอกเคีย ท้องค้พระเจ้ายี่ม^๕ซุ้ม & ซุ้ม เปนทางเข้า ๓ ซุ้ม เปน
 ทางแห่งแสงสว่าง ๓ ซุ้ม ที่ทักษิณชั้นบนมี^๕ซุ้มยอกปราง & มุม
 ประคิยฐานพระพุทธรูปยืน มี^๕เก้งเล็กอยู่ก้านเหนือ ประคิยฐานพระ
 ไพรพิณาศ เปนพระพุทธรูปศิลาขนาดย่อม นาคัก ๕ คืบ & นิ้ว สูง
 ตลอดพระรัศมี ๓ สอกมี^๕เคียไม่ถึงนิ้ว ที่ทักษิณชั้นล่างมี^๕ทิมคคหลังคา
 เก้ง & มุม มี^๕กำแพงล้อม มี^๕ประตูทางก้านควันออกแลก้านควันคก
 ก้านละ ๒ ช่อง ใน^๕คหาพระเจ้ายี่ประคิยฐานพระเจ้ายี่กาไหล่ทอง
 ฐานศิลาสลักเรื่องปฐมสมโพธิ ข้างในนั้นได้^๕ยินว่า^๕บุญพระบรมธาตุ
 มี^๕พระสถูปหรือกระโถมทำ^๕ด้วยของต่างชนิดผสมเป็นชั้น ๆ กัน อไ
 บ้างหาทรายไม่ มี^๕แจ้งในหมายรับสั่งรัชชกาลที่ ๓ ว่าเมื่อ^๕ยมโรงคค
 จ.ศ. ๑๒๐๒ เดือน ๘ อคธา^๕ยา^๕ม^๕ชน & คำ กรมหมื่นนครกิจวิริ^๕กษ
 ย์รับสั่งให้ช่างหล่อช่างบก^๕ลงพระเจ้ายี่ลังกาอันจะ^๕เชิญไปไว้ที่วัด^๕ขรรนิเวศ
 นำจะ^๕ได้แก่พระเจ้ายี่องค์^๕นี้ ที่^๕ช่อง^๕คหา^๕แห่งหนึ่งประคิยฐานพระเจ้ายี่
 ศิลาองค์^๕ย่อมมี^๕บุญแผ่นดินศิลาจารึกพระพุทธรูป^๕พระเป็นอุทเทสิกเจ้ายี่ ๆ

ถาวรวัตถุอย่างอื่นที่สร้าง^๕ขึ้นใน^๕ปณที่^๕ทรงครอง^๕วัด^๕อยู่นี้ ที่^๕รู้^๕แน่
 พระคำ^๕หนักคก^๕ พันสอง^๕ชั้น^๕ห้า^๕ห้อง^๕มี^๕พาไลรอบ สร้าง^๕ขึ้นใน^๕ที่^๕ตั้ง^๕ทอง
 พระโรง นำ^๕พระ^๕บัน^๕หยา^๕ออก^๕มา ใน^๕เวลา^๕นี้^๕เรีย^๕กว่า^๕พระคำ^๕หนัก^๕เกิม
 สร้าง^๕ยัง^๕ไม่^๕ทัน^๕เสร็จ^๕ก็^๕พอสัน^๕สมัย^๕ที่^๕ทรง^๕ครอง^๕วัด สม^๕เฑ^๕พระ^๕มหา^๕สมณะ
 กรม^๕พระ^๕ยา^๕ยว^๕เรศ^๕วิ^๕ยา^๕ลง^๕กรณ^๕เสศ^๕อยู่^๕ต่อ^๕มา โรง^๕พิมพ์^๕หลัง^๕หนึ่ง เป^๕น
 คก^๕พัน^๕สอง^๕ชั้น ห้า^๕ห้อง^๕มี^๕พา^๕ไล แต่^๕มี^๕เล^๕ลียง^๕นำ สร้าง^๕ขึ้นใน^๕ที่^๕ตั้ง^๕พระ

กำหนักเพชรในบันทึก ชั้นล่างใช้หินพิมพ์ ชั้นบนใช้เก็บของ ใต้เคยเป็น
 ที่เสกประตัยแลเสกออกในเวลาสร้างพระตำหนักเดิม พลัปปลาเล็ก
 สองห้อง มีพาไลสองด้าน ฝาต้องฉลุกันอิฐฉลุอยู่ ข้างบนโถงเครื่องไม้
 หลังคามุงกระเบื้องสี จั่วแลช่องฟ้าใบระกาประดับกระเจก เดิมเป็นที่ประทับ
 ของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ครั้นนั้นเรียก
 สมเด็จพระพันวัสสา ปลูกอยู่ในสวนพระราชวังเดิม เมื่อสวรรคต
 แล้ว ทรงรื้อมาปลูกทั่วกันเป็นอาสนศาลา ที่ริมคูน้ำนอกถนน
 พระสุเมรุ นำพระตำหนัก ศาลาฤๅ ๔ ห้อง ๔ หลัง อยู่ข้างน้ำแลข้าง
 หลังหอไตรปฏิมาแลการเปรียญ หลังละคู่ ที่ฝาทำเป็นช่องไว้รับดู
 กัดคนข้าง ประตัยแผ่นศิลาทวารักตำราย่าง ได้ยินว่าสร้างขึ้น
 ด้วยขี้เถ้ามูลอันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริจาคแก่พระ
 สังฆมเอกครั้งทรงพระประชวรคราวจะสวรรคต रुपये ๒๐ บาท ส่วนที่
 พระสงฆ์วัดกันได้รับพระราชทาน พระสงฆ์ร่วมใจกันน้อมเข้าในกำ
 ก่อสร้าง กุณารจะทำค้างอยู่ กำแพงล้อมเสนาสนะสร้างยังไม่รอบ ยัง
 ของที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในยุคนั้น คืออุ้งเขาอกด้วยศิลา ที่ลานพระ
 ตำหนักแลที่ลานพระอุโบสถ กระดานศิลาที่บริเวณพระอุโบสถ ฯ
 ส่วนซุ้มประตูเสวยวงน่าน้ำพระอุโบสถ ศาลารายตามกำแพงแห่งลาน
 พระอุโบสถ รื้อเสียแล้วข้างก็มี ยังอยู่ก็มี สร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระบวร
 ราชเจ้าทรงสถาปนาหรือครั้งทรงครองวัด ไม่นาน กำแพงล้อมบริเวณ
 ปุณนิยสถานแลซุ้มประตูสร้างขึ้นในยุบทรงครองวัด หรือในสมัยที่
 เสกเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ไม่นาน ส่วนซุ้มประตูทรงหลังพระวิหาร

พระศาสดา แลจัดประชุมพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์เป็นของสรว้าง
 ในรัชกาลที่ ๔ ส่วนพระอุโบสถเป็นแต่ได้ทรงตกแต่งด้วยจิตรกรรม
 บางอย่างทั้งที่รับมา ได้ทรงทำไว้อย่างทรายไม่ตลอด ที่ทรายนั่นคือ
 ทรายพระมหาเมฆที่จัดสำหรับรายข้างหน้าพระพุทธรูปสี่ทิศ สมเด็จพระ
 มหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ศรีเสด็จแล้ว เป็นพระตราแรก
 ที่ได้ทำขึ้นในครั้งรัชกาลที่ ๓ ถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชนิเวศน์
 พระที่นั่ง รัชกาลที่ ๔ ให้เอาพระพุทธรูปขึ้นบังไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวมีใ้ได้ตรัสถาม ท่อเมื่อยกยอดพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้ยืมมงกุฎพระ
 ประทานวัดนางนองมาทรงพระปรางค์ก่อน แล้วจึงหล่อมงกุฎทรงพระ
 ประทานวัดนางนองใหม่ ตั้งแต่นั้นมาจึงคราวเสด็จพระราชดำเนินพระที่นั่ง
 หาใ้เอาพระพุทธรูปขึ้นบังเหมือนอย่างก่อนไม่ รูปภาพฝรั่งแสดงปัญญา
 จรรยาคณะพระอุโบสถเห็นอย่างน่าทึ่งขึ้นไป นำจักใ้เขียนมาแต่
 ครั้งนั้นแล้ว

ในครั้งนั้น วัดกันชนในคณะกลางที่สมเด็จพระมหาสมณะ กรม
 พระปรมาภิไธยในรัชกาลที่ ๔ ครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนุชิต
 ธิโนรส ทรงเป็นเจ้าคณะ แต่เป็นหัววัดของวัดแลสำนักคณะเดียวกัน
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ (ปีจอ จ.ศ. ๑๒๓๒) พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรในครั้งชิวสาน ได้ทรงเสด็จวิปัสสนา
 ในเพราะความที่มีพระสงฆ์ครองผ้าต่างวิธีกันขึ้น ที่ปรากฏเป็นต่าง
 นิกายกันในรัชสมัยของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่

หัวทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทรงถือเป็นการแผ่นดิน
อย่างนั้น จึงทรงเลิกวิจิตรองแหวกเสียบ กลับริงของหนักตามเดิม ฯ

ครั้นคืนวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๘๔ (บัณฑิต จ.ศ. ยังเป็น ๑๒๑๒)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์
เสนาบดีมนตรีมุขปรักษาพร้อมกัน อนุญาตเชิญพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เสด็จพระราชดำเนินจากวัด
บวรนิเวศวิหาร ในวันรุ่งขึ้น พุทธศักราชที่ ๓ เมษายน ตรงกัน ๒ คำ
เดือน ๕ เวลาเช้า โดยขบวนเรือ ขึ้นทรงพระราชยานที่ท่าราชวรดิฐ
สู่พระบรมมหาราชวัง สรงพระบรมศพและเชิญพระโกศขึ้นไว้พระ
ที่นั่งสุทไธสน์มหาปราสาทแล้ว ประทับพระวิฑูรย์ที่หน้าตำหนัก
คำวันนั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการถวายสัตย์ รุ่งขึ้นวันศุกร์
ที่ ๔ เมษายน ตรงกัน ๓ คำ เดือน ๕ เวลา ๕ โมง ทรงลาผนวช
เสด็จประทับที่ราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่พลับพลาหน้าคลัง
ศุภรัต ในบัดนั้นเป็นที่สุดว่าพระที่นั่งมณเฑียรมาศจารุญ้องคตสองหอรบบริเวณ
แห่งพระที่นั่งองค์นั้น ได้ทรงรับบรมราชาภิเษก เมื่อวันพฤหัสบดี
ที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๘๔ ตรงกัน ๑๕ คำ เดือน ๖ บัณฑิต

จ.ศ. ๑๒๑๓

สรุปกาลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในผนวช
ก่อนทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ๑๒ ปี ๖ เดือนหย่อน ทรงครองวัดนี้
๑๕ ปี ๓ เดือนหย่อน สิริ ๒๖ ปี ๘ เดือนหย่อน ทรงจำพรรษาได้ ๒๗
พรรษา ฯ



สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส



ตอนที่ ๓

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๔

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพแล้วโปรด
ให้สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็น
พระองค์เจ้าฤกษ์ที่พระราชกณะ เป็นอธิบดีสงฆ์แห่งวัดขจรนิเวศวิหาร
ฉลองพระองค์สืบไป แลให้เสด็จมาอยู่ที่พระตำหนักเดิม

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์นั้น เป็น
พระโอรสของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวัง
บวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๒ ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก เมื่อ
วันพฤหัสบดีที่ ๑๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๓๕๒ ดวงขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓๐
บรมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๓๗๑ มีพระยศเป็นพระองค์เจ้าในพระราช
วังบวร ฯ ทรงพระนามพระองค์เจ้าฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัยทรงตั้งตามคุณนิมิตต์ คือ ประสูติในวันแรกตั้งพระราช
พิธีปราบดาภิเษก ทรงผนวชเป็นสามเณรเสด็จอยู่ทั่วทิศหาธาตุมาแต่
พระชนมายุ ๑๔ พรรษา เมื่อพระชันษาได้ ๑๘ ปีประสูติใช้ท้าวพิชัย
ลาผนวชออกกริยาพระองค์ชั่วคราว ครั้นหายประชวรแล้ว กลับทรง
ผนวชเป็นสามเณรอีก เสด็จอยู่ต่อมาจนถึงกำหนดทรงอุปสมบท ลา
ผนวชออกไปสมโภชตามราชประเพณีในครั้งนั้นแล้ว ทรงอุปสมบท

เป็นภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ (บ.ล. จ.ศ. ๑๑๙๑) เสด็จอยู่หัวคัมหาธาตุ
ต่อมา ได้ทรงเวียนรูปริยัติแต่หาได้เข้าแปลเป็นเปรียญไม่ ทรงเลื่อม
ใสในปฏิบัติได้เข้าในคณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมา
แต่แรก จึงเป็นศิษย์หลวงชั้นแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดนั้น ได้ตามเสด็จมาอยู่ด้วย เป็นผู้ที่ทรง
ยกย่องในฐานะแห่งพระเถระผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ในพระเถระ ๓๐ องค์
ผู้เป็นที่ปรึกษาอีกแห่งคณะ " ได้ทรงรับสมณะศักดิ์ที่พระราชกฤษฎีกา
แต่ในรัชกาลที่ ๓ เป็นอนเถระอยู่ในเวลานั้นด้วย ๑

ใน พ.ศ. ๒๓๘๔ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
สถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามว่า กรมหมื่น
บวรวิมลวิมลพันธุ์ มีส่วยพระนามลงท้ายบรมขัตติย ทรงสมณะศักดิ์
เสมอสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ไปรตให้มีพระครูฐานานุกรม
๑๑ รูปเท่ากัน แต่มีตำแหน่งพิเศษสำหรับประทับพระเกียรติยศ คือ
พระครูปลัดมหานายก ฝ่ายขวา ๑ พระครูปลัดจุฬานายก ฝ่ายซ้าย ๑
สองรูปนี้มีตำแหน่งเป็นปลัดใหญ่แลปลัดรอง พระครูปริตรโกศล ๑
พระครูพุทธมนตปริชา ๑ สองรูปนี้มีหน้าที่สวดพระปริตร เสด็จนำมธุรา
ภิเษก ๔ รูปนี้เป็นพระครูมีนคยภักดิ์ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัย
ธรรม ๑ พระครูโณมนสวณ ๑ พระครูอนันตประกาศ ๑ ภายหลังแก้

เป็นพระครูเอกสาวัน แลพระครูอนันตนิมิตต พระครูสังฆวิบาล ๓
พระครูสมุห ๓ พระครูใบฎีกา ๓ ครั้งนั้นตั้งพิธีที่พระตำหนัก เสด็จ
พระราชดำเนินมาพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ทรงยกสำนักวัชรนิเวศ
วิหารแล้วขึ้นเป็นคณะพิเศษ เรียกในครั้งนั้นว่าวชิรนิเวศาคณะ เป็น
กิ่งอันหนึ่งแห่งคณะกลาง ที่ได้ชื่อในภายหลังว่าคณะธรรมยุตติกนิกาย
ตั้งแต่นั้นมาวัชร^๕ จึงเป็นวัชรเจ้าคณะ ฯ

ธรรมเนียมวัชรแลการปฏิบัติอันเป็นมาอย่างใด ครั้งพระบาท
สมุทธเจ้าจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัชร^๕ สมเด็จพระมหาสมณะ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงรักษาให้คงอยู่ เว้นการบางอย่าง
กึ่งต่อไปนี้.

๑ พระเถระ^๕แต่ละคณะได้เข้าชอ^๕กันขอสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา
ประยุรวงศ์ อัครมหาเสนาธิบดีนำความกราบบังคมทูลว่า การครอง
ผ้า^๕หนั บ ต้องจำใจทำด้วย^๕ฝืนความรู้^๕ สักว่าไม่ถูก เป็นการคับใจอยู่ ขอ
พระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อได้ปฏิบัติศาสนกิจโดยสะดวก
ตามที่เห็นว่าอย่างไรถูก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระ
ราชดำรัสว่า ไม่ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวกับ^๕การแผ่นดิน
พระสงฆ์เห็นว่าปฏิบัติอย่างไรถูก ปรารถนาจะทำ^๕งทำ^๕ได้^๕ตามใจ เป็น
อันพระราชทานเสรีภาพในอันปฏิบัติพระศาสนาอย่างนั้น ตั้งแต่นั้นมา
พระสงฆ์คณะวัชร^๕ จึงได้กลับครองแหวกอีก ฯ

๒ พระเถระที่เป็นกำลังในการวัชร ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัชร^๕ ทรง^๕โรยไป พระปลัดเรื่องถึงมรณภาพเสีย

แต่ในครั้งยังเสกอยู่ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภโศ พัก) แลพระปลัดทัก
 ลาสิกขาเสียในครั้ง^{นี้} คงมีแต่พระศาสนโคภณ คือ พระอมรโมลี
 (ปุสฺสเทโว สา) ผู้กลับเข้ามาอุปสมบทอีก ได้เป็นกำลังใหญ่ในการ
 พระศาสนา พระผู้สามารถเทศนาโดยผู้ปากมีน้อยลง ท่านจึงแต่ง
 หนังสือเทศนาขึ้นไว้สำหรับใช้อ่านในวันอันมีสัสนะปกคิแลในวันบูชา ได้
 แต่งเรื่องปฐมสมโพธิย่อ ๓ กัณฑ์ย่อย สำหรับถวายเทศนาในวันวิสาขบูชา
 ๓ วัน ๆ ละกัณฑ์ แลเรื่องจาทรงคสนิยาตกับโอวาทปาติโมกข์
 สำหรับถวายในวันมาฆบูชาทั่วพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นอันได้รับ
 พระบรมราชานุมัติ ยังให้รณารองปฐมสมโพธิพิสดาร สำหรับใช้
 เทศนาในวัดสองคันทวยอีก ฯ

๓ การใช้อักษรอริยกิจจากทางลง เพราะแบบเรียนปริยัติยังใช้
 อักษรขอม หนังสือสวดมนตร์ก็เป็นทุกกัน แม้พิมพ์ในอักษรอริยกิจ
 บ้างแล้ว ก็ยังไม่แพร่หลาย แลอักษรขอมจับตากว่าอักษรอริยกิจ
 ตัวเขียนในภาษาไทยก็ไม่สะดวกกว่าใช้อักษรไทย เพราะพระในครั้งนั้น
 ไม่คุ้นกับอักษรวิชัยแบบโรมัน ในภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งแบบอักษรไทยใช้ในภาษามคธ โปรดให้พิมพ์คำ
 สมาทานคือคำทำวัตรสวดมนตร์ขึ้น ดูเหมือนสำหรับพวกชาววังก่อน
 แต่ได้ใช้สืบมาในเมื่อต้องการพิมพ์สวดมนตร์อื่นเป็นของใช้แพร่หลาย ฯ

๔ การวิสาขบูชาต่างวัดต่างทำ ถึงวันอัฐมีจึงทำที่วัด ไม่ได้
 ไปทำที่วัดบรมนิวาส ฯ

ทรงตั้งธรรมเนียมบางอย่างขึ้นใหม่ คือ.

๑ วันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ทรงนักพระสงฆ์ขึ้นแล้วที่ออกจากวัดนี้ ไปนมัสการพระมหาสมณรัตน์ปฐมา แลทำวัตรสวดมนต์ในพิธีเข้าพรรษาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายพระราชกุศลแทนถวายสักการในเวลาทรงผนวช สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเสด็จว่า แรกเสด็จถึงวัดลัษณราชสมบัติ ถึงเทศกาลเข้าพรรษา เสด็จถวายพุ่มที่วัดนี้ พระคิษยทูลวงเฝ้าผู้เคยถวายสักการในกาลเช่นนั้น ให้จัดสักการไปตั้งไว้ที่ชุกชีหน้าพระพุทธรูปยืน เพื่อทรงยพระหัตถ์เป็นพรหมชา ทรงทวายนิยายแล้วตรัสว่า พระผู้มีลึงพระองค์ ถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงไปทำวัตรสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายพระราชกุศล ฯ

๒ ถึงกำหนด ๓ ปีมีการไหว้ครุบายถวาย ทรงนักพระสงฆ์บำเพ็ญทานบาริชาต ทำรูปจักไทยธรรมมาตั้งรวมกันในที่ประชุมทำการ เป็นต้นว่าในพระอุโบสถ ทำการบูชา อ่านพระภาคเทศนา^๒ แลสวดมนต์แล้วว่าคำบริชาคไทยธรรม อธิศีลสวนกุศลแก่ท่านครูบาอาจารย์ยังไม่ล่วงคติแห่งสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรม แลไทยธรรมนั้นอันเป็นครุภัณฑ์ จักเป็นของสงฆ์หรือของกลางตามนิยม อันเป็นลหุภัณฑ์เฉลี่ยแจกกันตามส่วน

๓ เสร็จการรับพระภิกษุในแห่งวัดทั้งหลายแล้ว ทรงนักพระเถระทั้งหลายไปนมัสการพระปทุมเจดีย์ แต่ภายหลังทรงพระชวาลง แล

พระเถระทั้งหลายก็ขราลงตามกัน ทั้งคลองเจ็ดยุบซากก็เข็นขึ้นไปมา
ไม่สทวก ธรรมเนียบนี้ไต่ลงไปเอง ฯ

๔ ส่วนพระองค์ เมื่อจะทรงเป็นพระอุปัชฌายะประธานอุปสมบท
แก่กุลบุตรคนแรกในทุกๆ ทรงทำพิธีไหว้ครูป่าชยายก่อน มีนัมมัสการ
พระ สวทมนตร์ แลสวดองค์ของวิภิกขุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ ฯ

๕ ทรงครองวิกิไต่กิ่ง แลเติมยุกที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงครอง ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองยุกทุกคราวมา^๓

ในสมัยนั้นผู้เลื่อมใสในความปฏิบัติของพระสงฆ์เหล่านั้น ออกหน้า
บำเพ็ญกุศลทานบริจาคน้ำเข้าวัด จำศีลฟังเทศน์ แลบรรพชาอุปสมบทได้
โดยสทวกใจ ไม่ต้องรแวงฝักโดยทางราชการแผ่นดิน แต่สมเด็จพระ
พระมหาสมณะ กรมพระยาบวรเศวติวิลาสินีทรงกรมก็อยู่ เกรงว่า
จักเป็นโอกาสที่คนผู้ไม่ศรัทธาเลื่อมใสจริง ๆ เข้ามาบวช เขาก็หวัง
เอาเป็นทางที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจักโปรดปราน เช่นนั้นแหละ
อุตสาหะในการปฏิบัติจักไม่เข้มแข็ง ทรงรับแต่บุตรแห่งสกุลที่คุ้นเคย
กันมา แลที่เห็นว่าเป็นผู้มีอริยาศัยบริสุทธิ์ โดยที่สกุลผู้เฒ่าในพระ
ราชวงศ์ก็ทรงเลือกไว้เหมือนกัน ในครั้งนั้นพระราชวงศ์ทรงผนวช
เสด็จอยู่ด้วยกัน คือพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัว หม่อมเจ้าในกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ หม่อมเจ้าในสมเด็จ
เจ้าฟ้าอาภรณ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ หม่อมเจ้าใน

๓ คำประกาศเทวตาในงานฉลองยุก มีฉบับในหอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์ไว้ข้าง
ท้ายตอนที่ ๓ นี้ด้วย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาขำรายปรัญญ์ หม่อมเจ้าในสมเด็จพระกรมหมื่น
 มาศยาพิทักษ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนราชสีหวิกรม หม่อมเจ้าใน
 กรมหมื่นนุคูลยลลักษณสมบัติ หม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าองรด หม่อม
 เจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ หม่อมเจ้าในกรมหมื่นวิษณุวาทนิกาวร
 เจ้าเขมรที่ทรงชุบเลี้ยงอยู่ในกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดให้อุปสมบท
 เป็นนาคหลวง ก็โปรดให้อยู่ด้วยกัน ฯ

ในพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
 กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ครั้นทรงผนวชเป็นสามเณรเสด็จอยู่ทั่วทิศพระ
 เขตพน ในสำนักสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาธิบดีศรีนโรธ
 ครั้นทรงผนวชเป็นภิกษุเสด็จอยู่ทั่วทิศ ฯ

หม่อมเจ้าพระคิษเรศ ในกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ ทรงผนวช
 มาแต่เป็นสามเณร ใ้แปลปริยัติเป็นเปรียญ ๔ ประโยค เมื่อชนมายุ
 ครบกำหนดโปรดให้อุปสมบทที่เดียว ไม่ได้ลาผนวชออกไปสมโภช
 ก่อนตามประเพณีเดิม นี่เป็นธรรมเนียมที่ต่อมาสำหรับหม่อมเจ้าสามเณร
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงตั้งเป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีราชทินนามว่า
 หม่อมเจ้าพระธรรมมุนีเสนาบดี ฯ

หม่อมเจ้าฉายเจ็ด ในสมเด็จพระกรมหมื่นมาศยาพิทักษ์ คือกรม
 หมื่นนุคูลยลลักษณสมบัติ ทรงผนวชแต่เป็นเปรียญมาแต่ครั้งเป็นสามเณร
 เหมือนกัน ครั้นอุปสมบทแล้ว แปลปริยัติต่อไ้เป็นเปรียญ ๘ ประโยค
 ภายหลังลาสิกขาเสีย ฯ

หม่อมเจ้าเนตร ในพระองค์เจ้าเลื้อในพระราชวังวร ๑ รัชกาลที่ ๒
ทรงผนวชมาแต่เป็นสามเณร ๑ คู่เหมือนไต้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค
ภายหลังลาผนวชเสีย ๑

พระองค์เจ้าหม่อมเจ้านอกจากนี้ ทรงผนวชตามธรรมเนียมแล้ว
ทรงลาสิกขา ๑

เจ้าเขมรที่ไปรคให้อุปสมบทอยู่บัดนี้ คือองค์สมเด็จพระนโรดม
แสดงองค์สมเด็จพระทริภักษราชคณีย หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งตามสมญา
เก็มว่าองค์สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ผู้เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาไทยล้ากับ
กันมา ๑

ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประสูติ เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว
ในกาลนั้นเพียงทรงผนวชเป็นสามเณรหลายพระองค์ ๑ ได้ไปรคให้
จัดการทรงผนวชมาเป็น ๓ คราว คือ

คราวที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ (ช.ศ. ๑๒๖๔) ทรงผนวช
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ คือพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ ตามพระเกียรติกษ มีสมโภช
วันหนึ่ง รุ่งขึ้นให้ไปทรงผนวชทั่วพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับ
แรมเพื่อการฉลองคืน ๑ แล้วเสด็จมาอยู่บัดนี้ ประทับที่พระที่นั่ง
เมื่อออกพรรษาแล้ว ทรงถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์สักกยัพพะ พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปรคให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทรง
ทำสำเนาเครื่องกัณฑ์แทนกระจากใหญ่ถวาย เหมือนเมื่อพระองค์

ทรงผนวช ทรงเทศนาภิกขุที่มีทวี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎา
 ยกินทร์ทรงทำกระเจาศใหญ่ถวาย ในเวลายังทรงผนวชได้เสด็จถวาย
 นมัสการพระพุทธชินราชยังเมืองพิษณุโลกในคราวเสด็จพระราชดำเนิน
 ทรงผนวชอยู่ ๖ เดือนลาผนวช ๑

คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงผนวชพระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร
 คชกรรมพระนเรศวรฤทธิ ๑

คราวที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ ๖ พระ
 องค์ แบ่งเป็น ๒ วัน ๑

ในการทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองคราว มีสมเด็จพระสังฆราชแห่ง
 ทรงผนวชทั่วพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว เสด็จมาอยู่วัดนี้ ครั้นขอให้
 พระองค์เจ้าคนางคยุดล คชกรรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จอยู่ที่พระ
 ยืนหย้า พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภากย์ คชกรรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
 เสด็จอยู่ที่โรงพิมพ์ พระเจ้าลูกยาเธอนอกจากนั้นเสด็จอยู่ที่
 คณะกฐี ทรงผนวชค้างพรรษาข้าง ลานนวดในชั้นนี้ข้าง ๑

ในรัชกาลที่ ๕ นั้น พระสงฆ์คนมีหน้าที่เข้าในราชการมากขึ้น
 ไปรทำให้มีพระครูพระปริตร ๓ มีหน้าที่สวดพระปริตรเขื่อน้ำสำหรับ
 สรงมูรธาภิเษก แลให้มีพระพิธีธรรม ๓ สำหรับ ๔ รูป มีหน้าที่สวด
 ภาณยักษ์ในพระราชพิธีตรุษ ทรงคึกทำนองสวดขึ้นใหม่เป็นแบบภาณ
 ยักษ์สำหรับธรรมยุต แลมีหน้าที่สวดสวดเวทตามเวรในพระบรมมหา

ราชวัง ๑ ในครั้งนั้นตำแหน่งเหล่านี้เป็นเกียรติยศแก่วัด แต่เมื่อ
 พระสงฆ์น้อยลง ตำแหน่งพระพิธีกรรมย่อมหนักแก่วัด ต่อมาใน
 รัชกาลที่ ๕ ต้องย้ายไปไว้ที่วัดเทพศิรินทร์แล้ววัดโสมนัสวิหาร บิณฑ
 ชาติเวรแลฉันทเวรที่รายนามมีมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๓ แต่บิณฑชาติ
 เวมีกำหนดวันอะไร แลสมทบกับพระสงฆ์วัดโชนาทหารายไม่ ใน
 รัชกาลที่ ๔ วันพฤหัสบดีกับบิณฑชาติเวรในพระบรมมหาราชวัง วัน
 อาทิตย์กับในพระบรมราชวัง สมทบกับพระสงฆ์ธรรมยุติกวัดกัลยาณ
 ส่วนฉันทเวรไม่มีกำหนดแน่ สักแต่จะเวียนมาถึงพระราชาคณะวัดกันที่
 เป็นผู้นำ พระสงฆ์วัดกันทั้งนั้น ในวันปกติ ๓๐ รูป ไม่มีสวดมนตร์ค่ำ
 ในวันพระ ๒๐ รูป มีสวดมนตร์ค่ำวันนั้นด้วย บิณฑชาติเวรแลฉันท
 เวรมีตลอดมาจนถึงเวลาเลิกในรัชกาลที่ ๕ ส่วนในพระบรมราชวังในเวลา
 ว่างเจ้าของวัง หยุดไปคราวหนึ่ง ๑

การพระราชกุศลส่วนพระองค์แลของข้างใน เช่นสลากภัตต์
 แลเลี้ยงขนมเบื้อง ไก่ทรงทำที่วัด ที่เป็นการในวัง ถิ่นมนตร์พระสงฆ์
 วัดกันเข้าไป ไก่ทรงฆ่าเพื่อบุพระราชกุศลเป็นการใหญ่คราวหนึ่ง เรียก
 ว่าการผ่องพันไฟ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ พระองค์ตั้งอยู่ในฐานที่ะทรงเลือก
 เป็นรัชชทายาทพระองค์หนึ่งถึงกล่าวแล้ว มาถึงรัชกาลที่ ๓ จึงตก
 อยู่ในฐานต้องรวีพระองค์ ทั้งมีผู้จ้านงจะทำความเสียใส่อยู่ด้วย
 จนถึงออกนอกหน้า แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ
 เมตตาอยู่ จึงทรงรักษาสวัสดิภาพมาได้ ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรม
 ราชเจ้ามหาจักรีพิพลเสด็จสวรรคตแล้ว ไม่ไ้ทรงตั้งกรมพระราชวัง

ขวรสถานมงคลอีก เป็นเหตุให้พระราชวงศ์บางพระองค์ผู้บำเพ็ญ เพื่อ
 ราชสมบัติก็คิดป้องกันแก่พระองค์ตลอดถึงบริษัท แม้พระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จพระราชโอรสให้ทราบ โดยนัยว่า พระ
 องค์ก็จะเป็นรัชทายาททั้งกล่าวแล้ว ก็ยังไม่แน่ว่าจักพ้นอันตราย
 ต่อเมื่อได้เสด็จมาถึงด้วยราชสมบัติแล้ว จึงเป็นอันหมายไถ่แน่ พระ
 ราชกุศลตลอดสวัสดิภาพนั้น จึงเรียกว่าการฉลองพันไฟ การนี้ได้
 ทรงทำทั่วพระศรีรัตนศาสดาราม ที่วัดนี้ ที่วัดบรมนิวาสผลัดวันกัน
 รวมเป็น ๓ วัน มีสวดมนต์เลี้ยงพระแลเทศนา ทรงถวายไตรแพรแล
 บาตรกับสมณบริกษาร้อนแก่พระสงฆ์ศิษย์ตลอดเกม มีจำนวน ๓๐๐ รูป
 อนุমানตามหมายรับสั่ง บล. จ.ศ. ๓๒๓๕ เรื่องเสด็จถวายไตรพระสงฆ์
 วัดบวรนิเวศ ๓๒๐ รูป แล้วออกพลับพลา เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๓๖ พระ
 ไฟฟ้าศรัทธา ใ้ก่อถวายตามพระนาม นำเอาเทียนประทีปฐานไว้ ใน
 เก๋งน้อยที่สร้างใหม่ ฉะที่ถ้ำนิคมชั้นบนแห่งพระเจดีย์ในครั้งนั้น เว้น
 ไว้แต่ที่ปักเทียนประทีปฐานไว้แล้วในครั้งยังทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ ที่เป็น
 คราวสิ้นเสียนสังครครั้งแรก ฯ

ในการพระราชทานกฐิน ครั้งรัชกาลที่ ๓ เสด็จพระราชดำเนิน
 โดยทางชลมารค ครั้งรัชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนินโดยทางสถ
 มารคโดยขวรราช แต่ในบางปีเสด็จพระราชดำเนินโดยขวรพยุหยาตรา
 พลับพลาเปลื้องเครื่องที่วัดนี้สร้างขึ้นไว้ เพื่อแสดงเกียรติยศว่าเป็นวัด
 รับพระกฐินโดยขวรพยุหยาตรา ในบางปีพระราชทานพระกฐินวัดนี้
 ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดโดยขวรราชอย่างนั้นเป็น

พระเกียรติยศ ฝ่ายพระกฐินทรงเค็มผ้าขาวพรมกำกับไปกับไตร วิถีรับ
พระกฐินงการกรรณนำพระที่นั่งไว้ ใช้ผ้าขาวคัตเป็นผ้ากฐิน เสริ
แล้วจึงกรรณแลอนุโมทนา ใช้เป็นธรรมเนียมสืบมาในวัตรรวมยุค ฯ

เนื่องด้วยการทำผ้ากฐิน เป็นธรรมเนียมที่พระเถระต่างวัดมา
ช่วยการกฐิน แต่ไม่ได้ยินว่าช่วยเย็บ เพราะการเย็บมีช่างหลวงมาทำ
แต่แรกได้ยินว่าอยู่ตลอดเวลากรณ ช่วยสวดมนตร์ ครั้นวัดมีมากขึ้น
รับพระกฐินในวันเดียวกันสองสามวัด ผู้ช่วยก็ต้องแบ่งเวลาช่วยวัดนั้น
บ้างวัดนี้บ้าง กลายเป็นช่วยอย่างจืดจาง ทั้งมาไม่พร้อมกันเป็นสมาคม
ด้วย ธรรมเนียมช่วยกฐินนี้น่ารักได้มีมาแล้วในครั้งพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด ในครั้งนั้นคงได้ช่วยกันจริง ๆ ฯ

เมื่อพระเจ้าลูกเธอสิ้นพระชนม์ลง มีพระอิศริยยศไม่ถึงพระ
ราชทานเพลิงพระศพที่ท้องสนามหลวง ที่เรียกว่าพระเมรุกลางเมือง
โปรดให้ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงทวชน ปลุกขณที่อุปัชฌายวัดบ้าน
ทรายที่ตักถนนขจรนิเวศผ่านไปในยี่สิบ บริเวณพระเมรุออกไปถึงถนน
สี่สามห้าง คลองในรวางนั้นปลุกระทานเป็นลานพระเมรุ มีพลับพลา
ที่ประทับหลังยาว ๘ ห้อง มีพาไลรอบ ปลุกอยู่ริมกำแพงเป็นเครื่อง
ไม่จริง ล่องถุนก่ออิฐ สำหรับเป็นที่ประทับในเวลามีการพระเมรุ ฯ

ในรัชกาลที่ ๔ นั้น ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหา
รามณใหม่ ทรงอาราธนาพระศาสนโศภน คือสมเด็จพระสังฆราช
(ปุสฺสเทโว สา) ไปอยู่ครอง พระสงฆ์ผู้ไปด้วยออกจากวัดนี้ ทรง

จับสถาปนาวัดมกุฏกษัตริยารามอันทอดทิ้งมานานนั้นขึ้น ทรงอาราธนา
 พระจันทร์โคจรคุณ (จันทร์สังข์) ออกจากวัดนั้นไปอยู่ครอง แต่
 พระสงฆ์ผู้ไปอยู่ด้วย ออกจากวัดนั้นบ้าง จากวัดโสมนัสวิหารบ้าง เพราะ
 ท่านได้เคยอยู่มาในสำนักวัดสมอราย แล้วย้ายมาอยู่วัดโสมนัสวิหาร
 ครั้งเลิกสำนักวัดสมอราย ต่อมาทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ ไปรดให้
 มาอยู่ช่วยการที่วัดนั้น เมื่อไปอยู่วัดมกุฏกษัตริยาราม จึงได้พาพระสงฆ์
 ผู้เป็นศิษย์ที่วัดนั้นบ้าง ที่วัดโสมนัสวิหารบ้างไปอยู่ด้วยกัน ทรงบรรณะ
 วัดศรีเทพทศกรรหมณวิยณนาถนิภาธร แลกรรหมณมเหศวรวิวิธาส
 ทรงสถาปนามาโดยลำดับแลตั้งอยู่ ทรงอาราธนาพระครูปลัดจุลา
 นุนายก (คง)* ไปอยู่ครองกับพระสงฆ์วัดนั้น ๆ

ส่วนการก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์นั้น ทรงบรรณะพระอุโบสถ ส่วน
 ที่ปรากฏว่าได้ทำขึ้นในรัชกาลนั้น มุงกระเบื้องเคลือบเป็นอย่างหลังคา
 ลุกฟุก ประกับลายนํ้าเงินแห่งสามมุขแลมุขลดคานํ้าเป็นลายก้อยกระ
 เบื้องเคลือบ ตรงกลางเป็นตราพระมหามงกุฏ แลพระชรรค์รองพาน
 สองชั้น ข้างในเขียนผนังมุนาใหม่ เหนือประตูหน้าต่างเขียนภาพ
 ฝรั่งแสดงปฤษณารธรรมต่างเรื่อง ในรวางนํ้าต่างเขียนเรื่องพิชิตสังข์
 แลเทศกาลบุญ รบายพนเส้าเป็นต่างสี่แสดงปฤษณารธรรมเปรียบด้วย
 นํ้าใจคนหกประเภท อันเรียกว่าผาภิชาติ ฯ แรกเสกเจดถึงถวัลย
 ราชสมบัติ ตรัสให้แม่ทองคำทำพระรัศมีลงยาราชาวดี ประกับพระรัศมี
 พระพุทธรูปสี่ทิศอีกชั้นหนึ่ง ในเวลาปกติเขาออกเก็บไว้ ทรงเฉพาะใน

เวลาจาร ทรงถวายฉัตรคาบเก้าชั้น สมเด็จพระมหาสมณะ กรม
 พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ศรีแล้วว่าเป็นฉัตรทรงพระบรมศัพพะบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หุ้มตาคันนั้นแตกต่างธรรมเนียมใน
 ภายหลัง ได้ยินว่าครั้งรัชกาลที่ ๓ พระมหาเศวตฉัตรใช้หุ้มตาคาว
 ไม่อย่างนั้นคงเห็นว่าผ้าขาวไม่ทน จึงเปลี่ยนเป็นตาค ขอบที่ได้เห็น
 ภายหลังในเวลาเฮาสงเปลี่ยนครั้งรัชกาลที่ ๕ ดูเหมือนเป็นตาคสี ทรง
 ถวายผ้าทรงสัพพัตต คันไม้ทองเงิน แด่มโหรีอีกสำหรับประโคมใน
 เวลาพระสงฆ์เข้าคำเป็นพระเกียรติยศ ภายหลังตรัสให้หล่อฐาน
 พระพุทธชินสีห์ถวายทองสัมฤทธิ์ ได้ยกเข้าประกัษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ปี
 ทองใหม่ทั้งพระองค์ทั้งฐาน มีการสมโภช ๕ วัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘
 เสกนมัสการแลสมโภชพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลก เสกกลับ
 แล้วทรงสมโภชพระพุทธชินสีห์ด้วย ถวายทานรายไม้ ในคราวนี้ทรง
 ถวายพระจำรงหยกสวมนิ้วพระธิดาธำมณี แด่เงิน ๓ หาบคือ ๕๐ ซึ่ง
 พระเจ้ายศยรค ออกเชิญไป ตรัสให้ร้อยที่คกแก่ให้ตรง แดให้หล่อรูป
 สิ่งข้างม้านกอินทรีถวายทองสัมฤทธิ์ตั้งบนหลังชุกพระเจ้ายศยรค ตรัสให้
 ถมกลองในราวพระเจ้ายศยรคคณะลังกา รื้อคณะนั้นสร้างพระวิหารหลัง
 หนึ่ง ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบนอก ขึ้นเป็น ๒ ตอน ก้านควันออก ๓ ห้อง
 ประดิษฐานพระศาสดา ก้านควันตก ๒ ห้อง ประดิษฐานพระพุทธไสยา
 พระศาสดานั้น มีตำนานกล่าวไว้ในหนังสือ ในตำนานพระพุทธ
 ชินสีห์ ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ครั้นแล้ว เจ้าอธิการวิชัยอภัยขันธ์ จังหวัดนนทบุรี ชี้อธิบายว่า ใ้
 เชิญลงมาจากเมืองพิษณุโลก ทั่วหมายว่าจักประดิษฐานไว้ที่วัด
 นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิชัยญาติทราบบ้างเข้า จึงขอเชิญเอา
 ไป เพื่อประดิษฐานไว้ที่วัดพระคูมิมพลี อันท่านสถาปนาที่คลองบางหลวง
 หรือบางกอกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ
 เข้า มีพระราชดำรัสว่า พระศาสนาเคยอยู่ด้วยกันมากับพระพุทธชินสีห์
 ต้องพระราชประสงค์จะเชิญมาไว้ที่วัดพระนิเวศวิหาร แต่ในเวลานั้น
 ยังไม่ได้สร้างพระวิหาร จึงมีพระบรมราชโองการให้เชิญมาพักไว้ที่
 วัดสุทัศน์เทพวรารามพลาง เมื่อทรงสร้างพระวิหารขึ้นแล้ว จึงตรัสให้
 เชิญมาประดิษฐานไว้ที่พระวิหารนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ในเวลาเชิญมา
 พระสอขำรอก ต้องเททองตามไว้ ขนาดพระเศ้านั้นนำพระเพล ๔
 สอกคืบ ๘ นิ้ว (วัดไว้เดิมว่า ๖ นิ้ว) สูงแต่พระทนต์ถึงพระอุฟา ๕
 สอกคืบ ๓ นิ้ว พระรัศมี ๓ สอก ๓ นิ้ว (วัดไว้เดิมประมวณกัน ๖
 สอก ๓ คืบ ๔ นิ้ว) ๖

พระไถยยานั้น เป็นพระศิลา เชิญมาแต่วัดพระพายหลวง เมือง
 สุโขทัยเก่า ยาวตั้งแต่พระบาทถึงพระอุฟา ๖ สอก ๓ คืบ ๕ นิ้ว พระ
 รัศมี ๓ คืบ เข้าใจว่าคงได้ทอดพระเนตรเห็นครั้งเสด็จประพาสเมืองนั้น
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ เสด็จมาอยู่วัดนั้นแล้วจึงทรงเชิญลงมาเป็นการหลวง

๓ พบหมายรับสั่งปรากฏว่าเชิญพระศาสดามาไว้ที่วัดสุทัศน์เมื่อเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ
 บัณฑิตยคุณศก พ.ศ. ๒๓๘๖ ประดิษฐานไว้ที่หน้าพระอุโบสถ

หรือการส่วนพระองค์ พระศิลาอย่างนี้ไม่ได้ทำไว้ เพื่อประดิษฐานเป็น
ศิลาอย่างเดิม ทำพอเป็นแทนที่เป็นพระใหญ่ คือเป็นท่อน เพราะอย่าง
นี้จึงได้ลงรักปิดทอง ฯ

การพระวิหารยังทำไม่เสร็จ พระศาสดาแลพระโศภิตยังไม่มีทัน
ปิดทอง ฯ

ในคราวพระเจดีย์แลพระวิหารพระศาสดา ทรงสร้างพระวิหาร
น้อยขึ้นอีกหลังหนึ่ง ๓ ห้อง มีเก๋งโถงสองข้าง เรียกกันว่าวิหารเก๋ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสแล้วว่า มีพระ
ราชประสงค์จะประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของท่านผู้ครองวัดนี้
แต่ในกาลนั้นยังหาทันได้ประดิษฐานไม่ ด้านหลังแห่งพระวิหารหรือทาง
ห้องพระพุทธรูปโศภิต ทรงสร้างฐานโถงมีทึบเกยตรล้อม เป็นโพธิ์ฉะ
เพื่อทรงปลูกต้นโพธิ์ที่ไค้พันธ์มาจากพุทธคยาประเทศอินเดีย ที่ใน
ครั้งนั้นพญูกันว่านักปราชญ์ยุโรปทางโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นที่
ตรัสรู้แห่งสมเด็จพระบรมศาสดา แต่หาทันได้ทรงปลูกไม่ ต่อพระ
วิหารพระศาสดาออกไปทางด้านตะวันตก นอกกำแพงชั้นใน ทรงสร้าง
กุฏิหมู่หนึ่ง เรียกว่าคณะกุฏิ ส่วนหนึ่งมีกุฏิ ๓ ห้อง ๒ หลัง หอดิน ๓
หลัง สำหรับผู้ปกครอง อีกส่วนหนึ่งกุฏิน้อย ๒ ห้อง ๑ หลัง สำหรับ
พระสามัญ เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงผนวชเป็นสามเณร เสด็จประทับ
อยู่ที่คณะกุฏิ กุฏิหมู่หนึ่งจัดไว้เป็นที่สำหรับเจ้านายทรงผนวชเสด็จอยู่
ที่บริเวณเสนาสนะหลังพระตำหนักเดิม ทรงสร้างกุฏิคฤหาสน์หมู่หนึ่ง

แถวยาวสักกัหลัง ๓ หลัง ๆ ละ ๕ ห้อง กันเป็น ๓ ห้องข้าง ๒ ห้องข้าง
อยู่ไต่ราว ๒ รูป แถวชอย ๔ แถว ๆ ละ ๑ หลัง ๆ ละ ๕ ห้อง กัน
เป็น ๓ ห้องข้าง ๒ ห้องข้าง หม่อมเจ้าพระราชาคณะอยู่ในหมื่นนี้ กัน
เป็นตอนเฉพาะส่วน ๆ ทรงสร้างกุฎกัถกอีกหมื่นหนึ่ง ที่เรียกว่าคณะแดง
ในบัดนี้ มีกุฎใหญ่ ๓ ห้อง มีเฉลียงน้ำ ๑ หลัง เป็นที่อยู่แห่งผู้ปกครอง
หอฉัน ๒ ห้อง มีพาไลรอบ ๑ หลัง กุฎแถวกันเป็น ๓ ห้องข้าง ๒ ห้อง
ข้าง ๔ หลัง กับยัยกุฎ ๑ หลัง กุฎคกเหล่านทรงสร้างขึ้นแทนกุฎไม้
ชอยเดิม คำหนักล่างที่สมเด็จพะมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณ์เสด็จอยู่นั้น ท่านศรีเล้าว่า เมื่อไปรุดให้ท่านเสด็จขึ้นมาอยู่พระ
คำหนักเดิมแล้ว รื้อเอาไปปลูกทวักครั้งสี่ท้าวาส ตรีสี่ไชยคคของวัด
บ้านควนตกล่าสิบสามห้าง ขยายให้กว้างแลลึก ทำเขื่อนไม้กรือ
ตรีสี่ให้ทำเขื่อนแห่งคในวางบริเวณชั้นยวิคตแลบริเวณเสนาสนะ แล
คบ้านนำแห่งบริเวณเสนาสนะก่ออิฐเป็นคั้น ยี่สิบตาแดงท่นำมาจากเขา
เนินหินลับ แขวงเมืองราชบุรี ส่วนสมเด็จพะมหาสมณะ กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงสร้างศาลาประทับงานลายครามของเก่าขึ้น
หลังหนึ่งท่นำพระคำหนัก เรียกว่าศาลางาน แลทรงสร้างฐานโพธิชน
แห่งหนึ่ง ปลูกต้นโพธิ์ที่ไคพนธมาจากพทอคยาเหมือนกัน ที่มุมคณะ
แดงด้านเหนือ ๆ

ที่ธรณสงฆ์ของพระอารามนี้ บ้านนำวัด นอกกำแพงพระนคร
ออกไปจากคคของรอยพระนคร บ้านควนออกกคคของควัด บ้านควนคก

จดบ้านพระยาเกษมวรรักษา (ศรีวิไล) มีของก่อสร้าง คือ ศาลาโรง
ธรรม ๓ หลัง ก่ออิฐหรืออิฐแคะถือปูน ประมาณว่า ๕ ห้อง มีเฉลียง
รอบ อยู่ติดกับบ้านพระยาเกษมวรรักษา (ศรีวิไล) ในที่เป็นตึกแถวใน
บ้าน หันด้านยาวตามถนน ศาลาน้ำ ๓ หลัง ในที่สุดถนน ศาลาคืออยู่สอง
ฟากถนนในศาลาน้ำเข้ามาน้อยหนึ่ง ทางด้านตะวันออกโรงเรือฝาก่อ
อิฐ ๓ หลัง ๑ บ้านหลังวัดพันคลองออกไปอีกแปลงหนึ่ง บ้านตะวันออก
จดที่ธรณีสัณฐานวัดวังสี บ้านโคกที่ราษฎร บ้านตะวันตกจดถนนเพ็ญนคร ๑

ที่แปลงนี้ได้ทราบจากพระภิกษุมุขมุนี (เมฆ) ว่าเป็นที่เดิมมา
แต่ครั้งทรงผนวช ๑ บ้านตะวันออกอยู่ในราววัดกับวัดวังสี เป็นที่
เลขวัดอยู่ วิมณนพระสุเมรุมีตึกแถวหนึ่งต่อกับอยู่จารวัดบ้านนั้น
บ้านตะวันตกพันคลองคูวัดออกไป มีตึกก่ออิฐถือปูนชั้นล่าง ชั้แคะ
ถือปูนชั้นบน แถวหนึ่ง เรียกว่าสิบสามห้าง คำว่าสิบสามห้างนั้น
ได้ยินว่า ไม่ได้หมายความว่าจำนวนส่วนแห่งตึกนั้น ที่ทำเป็นม軒ออก
มา หมายถึงตึกชนคนอื่นมีในเมืองจีนแห่งใดแห่งหนึ่งมีจำนวนเท่านั้น
จึงมีรูปในกรอบกระเจดิกุฎี อันส่งเข้ามาขายกันในครั้งนั้น ๑ ที่ริม
ถนนเพ็ญนคร ตั้งแต่เชิงสะพานวัดมหรณพารามมา ทรงสร้างตึก
แถวชั้นเดียวสองฟากถนน ๓๐ ห้อง ขึ้นเป็นฟากละ ๓ ตอน ๆ แต่
เชิงสะพานมาฟากละ ๕ ห้อง รวมเป็น ๓๐ ห้อง ทรงอุทิศไว้สำหรับวัด
ขวณิเวศวิหาร ต่อจากนั้นอีกฟากละ ๓๐ ห้อง รวมเป็น ๖๐ ห้อง
ทรงอุทิศไว้สำหรับวัดราชประดิษฐ โรงเรือวิมสวน ๒ หลัง บ้าน

วัด ค่อยก็หน้อย แต่ในภายหลังมาก็ไม่พ้นไปจากการยุ่งถึงกล่าวแล้ว
เมื่อเลิกเลขวัดในรัชกาลที่ ๕ โดยอาการ ทั่วกันจะเสียทาย แต่
อันที่จริงกลับหายความยุ่งยิ่งอันเป็นเครื่องรำคาญใจ หัวหน้าสัตว์
เป็นที่หมิ่นเส่นหวีหาร เป็นตำแหน่งพิเศษ เติมพระราชทานสัญญาบัตร
ตั้งเฉพาะตัว ภายหลังเป็นชั้นประทวน ชั้นกรมพระสุรัสวดี ฯ

ในส่วนการปกครองวัดขึ้น ไม่ทรงโดยกวดขัน ปล่อยให้วัด
นั้น ๆ ทำตามลำพัง เว้นแต่มีเรื่องเนื่องกับราชการ จึงทรงเรียก
หัววัดประชุมปรึกษา แลการตั้งถาวรณกรรมของเจ้าวัดบางรูปไม่ถูก
พระอภัยาคัยก็มี เจ้าวัดทั้งหลายจึงทูลขอให้ทรงตั้งประธานโดยมาก
แต่มาถึงรัชกาลที่ ๕ ค้างฐานแล้ว โปรดให้เจ้าวัดทั้งหลายตั้ง
ถาวรณกรรมของตนเอง นอกหากันก็มีแต่ออกบัตรหมายทางราชการ
แลรับบัญชาพระสงฆ์ประจำก่อนประจำ ฯ

ครั้งทรงสถาปนาพระปฐมเจดีย์ โปรดให้สมเด็จพระมหาสมณะ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงขอตัวอย่าง แลให้เจ้าพระยาทิพ
การวงศ์เป็นผู้บัญชาการทำต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ฯ มา
โปรดให้ยกคณะสงฆ์ในเมืองนครชัยศรีมาขึ้นวัดนี้ แลขนตลอมมา
จนถึงเวลาจัดคณะมณฑลในรัชกาลที่ ๕ แลวัดนี้ได้ว่าวัดขึ้นข้างแห่ง
ที่เจ้าอาวาสเป็นธรรมยุต คือ วัดประทุมคงคา เป็นพระสงฆ์มหานิกาย
พระอโนมมุนี (ศรี) ภายหลังเป็นสมเด็จพระพุทธมหาราช เป็นเจ้า
อาวาส ๓ วัดบรมวงศศ พระสงฆ์รามัญ พระรามัญมุนี (ยิ้ม) เป็น
รามัญธรรมยุต เป็นเจ้าอาวาส ๑ ฯ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

พระเถระธรรมยุตขึ้นเดิม ๑๐ องค์



ในหนังสือสมาธิวิจารณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานไปยังลังกาทวีป แต่ครั้งยังทรงผนวช
ปรากฏนามพระเถระทั้ง ๑๐ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นคาถา ดังนี้

คตฺตเสว ภูปคินฺทสฺส	ชีโย กนิฏฐภาตุโก
เถโร วชิรญาโณ	ชวโมกโข คณเชฏฐโก
เถโร พุทฺธมฺสโร	เถโร ธมฺมสิริวฑฺโฒ
เถโร พุทฺธสิริ	เถโร ปญฺญาคุคฺคณามโก
เถโร ธมฺมรทฺธิโก	เถโร โสภิตวฑฺโฒ
เถโร พุทฺธิสณฺหาโม	เถโร ปุสฺสสํภานโก
เถโร สุวฑฺฒโน	สพฺเพ สมนฺตททา

สอบนามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์

- ๑ พระวชิรญาณเถระ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๒ พระพรหมสรเถระ คือพระญาณรักขิต - สุข วัชรมนีวงศ์
ต่อมาลาสิกขา ได้เป็นที่พระธรรมการบดี
- ๓ พระธรรมสิริเถระ คือพระเทพโมลี เขียม วัดเครือวัลย์
- ๔ พระพุทธสิริเถระ คือสมเด็จพระวันรัตน์ ที่บ วัดโสมนต์วิหาร
- ๕ พระปัญญาธรรมาเถระ คือสมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณ์

๖ พระธรรมรักชิตเถระ คือพระครูปลัด ทัก วัดบวรนิเวศ ต่อ
มาลาสิกขา ใต้เป็นที่พระศรีภริปริชา

๗ พระโสภิตเถระ คือพระศรีวิสุทธิวงศ์ *พัก วัดบวรนิเวศ ต่อ
มาลาสิกขา ใต้เป็นที่พระยาศรีสุนทรโวหาร

๘ พระพทิสัณห์เถระ คือพระอมรโมลี ลข วัดบวรนิเวศ

๙ พระปุตฺตเถระ คือสมเด็จพระสังฆราช เจ้า วัดราชประดิษฐ์
(เมื่อบวชครั้งแรกมีนามฉายาว่า ปุตฺตเทโว)

๓๐ พระสุวัฑฒนเถระ คือพระปลัด เรือง วัดบวรนิเวศ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

ประกาศเทวตา ให้วัชรบุษยาย

๑ โภณโค อารกชกา เทวา	วฑฺฒเทวาธิวาสโน
ปุพฺพาวริยสีทา	พุกุณสาสนปาลโน
พุกุณสาสนการัน	สาธุโน อนุกรมปกา
สพฺเพ อธิ สมากนฺตฺวา	อสมํ ปุณฺณญฺเ สหายกา
ภุณฺชนนฺตฺ ชชฺชโภชฺชานิ	ฐปิตานิ ยถาลํ
ปคฺคติกา โทณนฺตฺ ปุณฺณญฺส	อมหํ สุนนฺตฺ ภาสิตํ
อิทฺโธ สาสนํ สคฺค	โลเกกฺคตฺมตาทิโน
โอปาเยกํ สุตฺตลาคี-	สงฺคหํ อมตาวหํ
ปุพฺพาวริยสีเทหิ	อาภทํ ปฏฺฐิปาฏิยา
ยวามุหากํ ยีปาเปตฺวา	ยถากถญฺจิ คิณฺณ ฐติ

ปุปผาจริยสัทธาเย

อปปทีนาลยาธมฺเม

เทเวสุ นิพพิตฺวาน

สมฺมาปฺปชฺชชฺชณฺทณฺ

สพฺเพ เทวาทิฏฺฐา เต

อชฺฌาสาธํ ปชานนฺตุ

มยฺนทานิ สฺมาคฺชนฺตุว

สมาหริตฺวา เทยฺยธมฺมํ
ปฺปญฺชาปาคมฺมํ ปคฺคํ

สาสนารกฺษกาทินํ

กตฺวา สํเฆ จตฺตฺวาน

ยฺโข ปุชฺชาย ทาเนน

ยญฺญญฺญํ กายวาจาหิ

ตสฺส สพฺพสฺส ปุญฺญสฺส

ปุปฺผาจริยสัทธานํ

อนฺโมทาปนฺตฺถาย

สาธูปุปฺผาจริยา ฯ

สพฺพํ ทินฺนํมิมํ ปคฺคํ

สกกฺกํ อนฺโมทนฺตุ

คายนฺ เตสํ สมิชฺฌนฺตุ

เสชา สปฺปชฺชิตฺตํ

กตฺยาณา วา ปุณฺณชฺชนา

อนฺปาเสนฺติ สาสนํ

อคฺคกามา หิเตสฺสโน

ยคฺคก กคฺคก สณฺฑิตฺตา

ธมฺหากํ ธมฺมกามินํ

ปฺปชฺชํ กโรมฺ สาธุกํ

ธมฺมสทฺถธมฺมํ ธมฺมิกํ

สนฺตํ สพฺพมคฺคโน

ปฺปชฺชิตฺตํ สาสนํ

ปฺปญฺญํ อเนกํ สณฺฑิตํ

มนฺสา จาญฺญทา กถํ

สณฺฑิตสฺส อนฺนกา

เทวานญฺจาภิรกฺขณํ

ปคฺคํ ททามฺ สาทรํ

เทวา อารกฺษกาปํ ฯ

มนฺตฺวา สํมํ กตฺตว

สพฺพสมฺปคฺคิตฺตํ

สมฺปคฺคิตฺตํ ยถิตฺตา

อมุหากบิ ๑ สฬเพส
 กโรนตุ อมมิกการกข
 อหิตานิ อป เนนตุ
 ยถาณาวา สานะนตุ
 อนคคณหนตุ อเมหิ
 ทกขิมมียี ปกาเสมิ

อมมยุตติกวาทิน
 อมเมเน ปฏิปชชติ
 หิตานิ อูปเนนตุ โน
 สฬพา กุสสยคณนา
 คคฤ คคฤ ยถารหิ
 ภูคาชานนตุ เม อิมิ.

๑ ทกกรหมื่นเทพยเจ้าทั้งหลาย ทั้งแรกแต่ท้าววาทมหาราชิก
 เทวราช ซึ่งมีมเหศวรอันนางเป็นใหญ่อยู่ในทิศทั้งสี่ แลอัฐทิศเทพาธิบติ
 อันรักษายอยู่ในทิศทั้งแปด แลอารักษ์เทพยดาที่รักษาศระนคร ที่ปรากฏ
 โดยนามกรว่าพระสยามเทวราชเป็นต้น แลเทพยดาที่ได้อภิบาลรักษามหาชน
 ในเทวเกษตรรัฐนิคมชนบททั้งปวง ที่มหาชนได้เคยเส่นสง
 สักการบูชา แลวิคฤเทพยดาที่ได้สิงสถิตย์รักษายอยู่ในอาวาสวิหารนี้
 ใต้น้อมนำความสวัสดิการก่ออยู่ทวยทุกขให้เห็นทาง อนเคราะห์แก่
 สงฆ์ปริสซในทณสินกาลนาน อันขบวรพาจารย์สี่หัพเทศ ที่ใต้นำพาจะ
 ณะที่เป็นของวิเศษให้สืบต่อเนื่องมาจนถึงเราทั้งหลาย เป็นผู้ไหวตาม
 อนเคราะห์แก่สาธุชน ผู้ทำกิจตามคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้า ฯ

บัดนี้ปริสซคฤหิฐบรรพชิตพรหมใจกัน อัญเชิญท่านทั้งปวงเหล่า
 อมณมัยให้มาสโมสรประชุมกันณะที่นี้ เป็นสหายในบุญราษีทานมัยกุศล
 บริโภคชัชโภชเป็นต้นที่เราจัดตั้งไว้ตามกำลัง แล้วจงฟังซึ่งภาสติของ
 ข้าพเจ้าทั้งหลาย ทั้งที่จะกล่าวไปณะกาลบัดนี้ ฯ

พระศาสนาของพระศาสดาผู้ตกทอดมาในโลกย์ ^๕ เรืองน
 สงเคราะห์ด้วยสิกขามีศีลอันก็เป็นอันเป็นไปโดยอุบาย นำอมตธรรมมา
 แก่ผู้ประวัติดังตาม อาจารย์สี่ทศก่อน ๆ ทั้งหลายได้นำมาตามลำดับจน
 ให้ถึงแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ดำรงอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งดังนี้ ๖

บุรพจารย์สี่ทศทั้งหลายได้เป็นเสขยังมีปฏิสนธิ ยังไม่ละอาโลภ
 ในธรรมะ ๗ ๘ ๙ เป็นกัลยาณบุรุษเกิดในเทพคาแลหุ้มสัตว์ที่ไม่เห็นกาย
 ยังตามรักษาพระพุทธศาสนาอยู่ ปรารถนาประโยชน์แสวงหาประโยชน์
 แก่ผู้ประวัติดังชอบ ขอบุรพจารย์สี่ทศทั้งหลายซึ่งเป็นเทพคาแลหุ้มสัตว์
 สนิทานกายนันต์สถิตยณที่หนึ่ง ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐
 ยุติการนิทานทั้งหลายผู้ปรารถนาอันมีเด็ก ๖

บัดนี้ข้าพเจ้าทั้งหลายมาประชุมกันทำสักการบูชาในพุทธเจดีย์สถาน
 แลอุทิศส่วนบิณฑบาตอันมีกลาแหม่งกันแลกันตามควรไว้ในสงฆ์ก่อน
 มัยบุญทานมัยบุญชนันต์ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐
 สาราณียอันมีมทาน ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐
 กาลอื่น ๆ ด้วยกายวาจาจิต ข้าพเจ้าทั้งหลายขออุทิศส่วนบุญนั้นแก่
 บุรพจารย์สี่ทศ แลอารักขเทพคาทั้งหลายโดยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้อนุโมทนา
 ขอบุรพจารย์สี่ทศแลอารักขเทพคาทั้งหลาย จงสำคัญเหมือนคนได้ทำ
 แล้วอนุโมทนาส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าทั้งหลายอุทิศให้ ^๕ โดยเคารพเกิด ^๕ เพื่อ

ระสัมฤทธิสมบัติทั้งปวง ขอสมบัติสุขตามประสงค์จงสัมฤทธิแต่บุรพา
 วิชาชีพ และอภิชัยเทพดาทั้งหลายนั้น ด้วยขัตตานโมทนเจตนา

อนึ่งขอบุรพาวิชาชีพและอภิชัยเทพดาทั้งหลาย จงตั้งไมตรีจิต
 ทำความคุ้มครองรักษาแก่ข้าพเจ้าหมู่ธรรมยุตติกนิภายในผู้ประวิบัติโดย
 ธรรมทั้งปวง นำสิ่งใช่ประโยชน์ออกไปเสีย นำสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้า
 มาให้ จงให้ความปรารถนาที่เป็นกุศลทั้งปวงสัมฤทธิตามอานุภาพ จง
 อนุเคราะห์ข้าพเจ้าทั้งหลายณะณินั้น ๆ ณะณินั้น ๆ ตามควรเทอญ ฯ



(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

คำประกาศเทวตา งานฉลองยุค

เมื่อบ่มะเม็ย พ.ศ. ๒๔๐๘

เย เทวา สรรคนอพุพ	ยุกชนาภา มหิตุธิกา
จิวิ อธิวาตฤดา วา	อณฺณตฤ อธิวาสโน
พุทฺธเอ อมฺเม ๑ สงฺฆเอ ๑	ปสนฺนา พุทฺธมามกา
อุปการิโน อมฺหากํ	อนฺตรายวินาสกา
ทิพฺพโสเคน สุตฺวาน	อิธากุณฺณตฺ มณฺฑลํ
ทานาภิมนฺโมทนตฺ	โชนตฺ ปรุชาทิปฺตติกา
อมฺหากํ โข มหาราชา	เยหิ เทเวหิ ภุชิตฺ
ปฺพุพพาริยาชฺฌาวตฺ	สมํ กาลปฺมาณโต
ทินานํ เทวณฺททานิ	สวาทิเรกานิ ชาตฺโต
สุขิ เวปฺปสฺสพฺยตฺโต ๑	อรรทฺเว นิวิติโก
เย ๑สุสฺส เทสกา ภูตา	ทิพฺพเพณ ทิณฺทสฺสโน
สภฺกภํ อาทริตฺวาน	ทสฺสเสสฺสํ ทสฺสเนกธา
กตํ เทหุปการนฺตํ	มหาเถโร อนฺตฺสวริ
เทเวหฺยปฺปานภาวาว	มนฺตฺสสา อสฺมมฺกตฺตา
อทิสฺสमानกาชานํ	ปฏิกทฺตํ ยถิรฺฉิตํ
เคน เถโร อิมํ ปุณฺณ	สณฺจิณาเทธ สาทริ
อนฺโมทาปนตฺถาย	ตฺตเมห กตฺตํ สปฺตติเก

สาส์ เทวาทิภูตา เท
 สมมา สุโรยิคำ ปุณญ์
 สกุกกั จันโมทนตุ
 คาย คุมหิ สมิชฌนตุ
 สมมากลยาณจิตฺเตน
 วรํ เนวาสักํ เถว
 ยสโส อายวณฺเณหิ
 อภิวาตฺมิสฺสเต เถโร
 ยถา สยปรวิวารो โส
 สฺมิช อนุตฺตราโย ฯ
 วุฑฺฒํ วิรุฬฺหํ เวปุลฺลํ
 ตเถว อมฺมํการกฺขํ
 อหิตานิ อปฺเนนตุ
 อมฺเมน รกฺขิตฺโถ เถโร
 อตฺตตฺตเถ ฯ ปรตฺตเถ ฯ

สฺสเชตฺเต รตนตฺตเย
 มนฺตฺวา สยํ กตํ วิย
 สมฺปทฺฐวํ ปโมทิตา
 สมฺปตฺติโย บถิจฺฉิตา
 คุมฺหากํ ปตฺติทายกํ
 อภิปาเลนตุ สาสักํ
 สฺสพฺพลฺเลหิ อายคํ
 อมฺเมเนวตฺตตรฺตฺตวํ
 นิตฺตฺกฺโข นิริยฺตฺตวํ
 อเวกฺลโล อนากุลโล
 อายสฺสเชยฺยิสฺส สาสฺเน
 กโรนตุ เทวคาทโย
 หิตานิ อปฺเนนตุ ฯ
 เทเวหิ จานฺปาลิตฺโถ
 สทา ภทฺรานิ ปสฺสตุ ฯ

๑ ข้าพเจ้าผู้รับความบังคัมแห่งพระเถร ขอประกาศซึ่งความอุป
 บัณฑิตที่ใดก็มีเป็นไปในเรื่องต้นแก่ธรรมยุคตักกวงศ์ แก่มนุษย์เทพยดา
 บรรดาที่ไต่มาประชุมในมณฑลประเทศสยามนี้ เมื่อพุทธศาสนกาลล่วง
 แล้วนับได้ ๒๓๖๗ พรรษา จุลศักราช ๑๑๘๖ ขวอดุลศก พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าสยามเสด็จออกทรงพระผนวชประทับแรมอยู่ในวัดมหา
 ธาตุ ๓ วัน ทรงปฏิบัติข้อวัตรตามควรแก่วินัยนิยมแล้ว จึงเสด็จ

ขึ้นไปจำพรรษาณวัดสมอราย ครั้นใดที่ทรงทราบว่าลัทธิสมณะนั้นมาก
 มวลวุ่นวายไปทั่วด้วยลัทธิไมหรีววิหารเหมือนกับยิมมูกท่านมาหาโย ะพุทจา
 อันใดก็เป็นอสังคตฺติ เช่นอาจิณณกับยิกา ไมหรีวแฉงแสดคงเหตุออกมาให้เห็น
 จริงได้ ถัดแต่ลัทธิของคนนั้นกันก็ออกไปมิได้รู้ว่ามีลัทธิเล็ดลอดไปเป็นทีตั้ง
 แห่งปัญญา ทรงสังเวชเห็นอภัยหนายชนมากด้วยเหตุนี้ จึงได้เสด็จกลับ
 ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ปรารภนาจะทรงเล่าเรียนพุทธวจนะพระ
 ไทโรยฎก ครั้นทรงได้ถามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ
 ก็ได้ทรงทราบว่าศาสนวงศ่นั้นอันตระอานมาแต่กรุงเก่าแล้ว กับได้ทรงเห็น
 อาจารย์ของสมณเหล่านั้นไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส จึงได้ทรงพระ
 ปรารภสังเวชพระทัยด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่า
 เป็นของมีรากเง้าอันแน่นแฟ้นไม่มีมูลที่จะเป็นทีตั้งแห่งความเลื่อมใส สลท
 พระทัยในการที่ทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขา
 เลียงชีวิตอยู่ไม่สมควร ครั้นเพลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรพ
 อยู่ในอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้งสัตถิกิริยาธิฐานบูชาแก่ศาสนารักษ
 เทพยคา ด้วยธูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้าขอทิศต่อพระผู้
 มีพระภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งค่ออามิส
 สิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวังศ์บรรพชาอุป
 สมบททเ็นองมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีเหลืออยู่ณประเทศใดทิศใด
 ขอให้ไปประสพ ญาติให้ไต่ยินข่าว ให้ได้ในวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็น

ดังนั้น ข้าพเจ้าก็จะเข้าใจว่าศาสนวงศันั้นสิ้นแล้ว ก็จะได้เป็นฆราวาส
 ไปรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณสักสองวัน
 ฤๅสามวัน ครั้นนั้นมีพระรามัญเถรองค์หนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในวินัยวัฏ
 ษณะชำนาญในอักษรรูปร่างวิจิตรมากแล้วสาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิด
 ความเลื่อมใส ท่านจึงได้รับเอาวินัยวงศันั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมาใน
 ธรรมยุติกนิกายในศักราช ๓๑๘๗ ปีระกาสัปตศก แล้วเสด็จอยู่ณที่นั้น
 ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธพจน์ปริยัติธรรมแตกฉาน ครั้นเห็นว่าสิ้นวิชาที่
 อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว แต่ที่นั้นทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธา
 ให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนใน
 ข้อวินัยวัฏระแลสัณตตะปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมควรอย่างฉะฉานวินัยเป็น
 มหิศรรย ครั้นนั้นกุลบุตรที่มีศรัทธาก็เกิดความเลื่อมใส เข้ามาขอ
 บรรพชาประพฤติตามมีขึ้นเป็นหลายองค์ ครั้นนั้นศักราช ๓๑๙๑ ปีฉลู
 เอกศก ทรงพระดำริเห็นว่าในที่นั้นไม่สบาย เพราะเจ้าอุปราชไปด้วย
 อลัชชี ไม่เป็นที่ควรระประพฤติพรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัด
 สมอราย ตั้งนิกายให้บรรพชาอุปสมบท แก่กุลบุตรที่มีศรัทธา ส่ง
 เคารพให้แก่กฤตยัมมด้วยธรรมกถาอนุสาสน์ในวาท ในธรรมสวนะกาล
 ประชุมฐานธรรมยุติกนิกายให้รู้เรื่องแพร่หลายขึ้นในครั้งนั้น ภิกษุ
 สงฆ์ในพรรษาสามสืบหย่อนบ้าง สามสืบเคຍบ้างโดยชุกชุม ครั้นถึง
 ศักราช ๓๑๙๘ ปีวอกอัฐศก ฦวัน ๔ ๕ ๖ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ๘ บาท
 เสด็จลงมาอยู่ณวัดกัณโณวณิเวศ ๑ ทรงทำนุบำรุงสั่งสอนบริสัช กฤตยัมม

บรรพชิตให้เจริญยิ่งขึ้นไปด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่สมควรแก่ธรรมวินัย
ครั้งนั้นพระสงฆ์ในภายในพรรษา ๑๓๐ นั้น มีโดยมากจนถึงบรรดาความ
ใช้เป็นที่สุด

ครั้งนั้นวัน ๕ ๖ คำ บิณฑู แต่ยังอยู่ในโทษกตกรรมยังเป็น ๑๒๑๒
เพลาเข้า ๒ โมงเศษ ท่านเสนาบดีมาเชิญเสด็จเข้าไปเสวยราชสมบัติ
ศีกกาลที่ใดเสด็จอยู่ในวัดยวณเวศ ๑๔ ปี กับ ๘๖ วัน หนึ่งถ้าจะกระจาย
ให้ละเล็กละเอยเป็นโง่งวันได้ ๕๑๘๖ วัน ๒๒ โมง

ครั้งนั้นวัน ๕ ๖ คำ ทรงพระกรุณาโปรดทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัย
ให้เป็นอธิบดีในวัดยวณเวศต่อไป

ครั้งนั้นวัน ๕ ๖ คำ บิณฑู สมเด็จพระพุทธเจ้า ๑๒๒๐ ศีก
กาลครั้งหลังตั้งแต่เสด็จเข้าไปแล้ว ได้ ๖ ปี กับ ๕๓ วัน กับทั้งวันนั้น
เป็นกลางแห่งกาลที่ใดเสด็จอยู่ในวัดยวณเวศวิหาร ในกาลเมื่อ
ล่วงไปได้เท่านี้ พระศิษย์หลวงเดิมยังมีอยู่ ๔๘ องค์ คือกรมหมื่นบวร
วิชัย พระพรหมมุนี พระภิกษุศีลสังวร พระอมรโมลี พระอมราภิรักขิต
พระรามัญมุนี พระพุทธิวิริยากร พระสมุทมนี พระอินมุนี พระธรรมา
นุपालาจารย์ พระเมธาธรรมรศ พระภิกษุมุขมุนี พระสุคนธ์คณาภรณ์ ๑๓
พระครูพรหมเทพาจารย์ พระครูบุญญารัตนะ พระครูเขมาภิรมขรรคม
พระครูวิสุทธิพรหมจริย & พระครูมหานายก พระครูจันทโคจรคุณ
พระครูปริตโกศล เทศ พระครูพาทมนคปวิชา เกษ พระครูอนนทสาวัน
แปรม พระครูอนนทประกาศ สอน พระปลัดเหมือน พระปลัดศรี

พระปลัดเค็ม พระปลัดคง พระปลัดหุ่น พระปลัดผล พระปลัดพร
 สม^๕หิบน สม^๕หัตถาย สม^๕หิยม สม^๕หุ สม^๕หุเกย สังฆบริวารรอก
 ใบ^๕ฎีกาน้อย ใบ^๕ฎีกาเฒ ๒๒ มหาภิกข มหาหลิน^๕ มหาทิง ๓ อรรคมหายี
 หักดีปลาละ เมคตักคฺคฺย ๒๒ เทวธรรมิ สาคตะ ๖ เมื่อกาลถึงเข้า
 กงนั้น กรมหมื่นยวราชย์ทรงเห็นว่า กาลที่จะไ้มาประสพต่อกาลเวลา
 เช่นนี้ ก็จะมีแต่ครั้งเดียวคราวเดียวเท่านั้น จึงได้ชวนกันในพวกพ้อง
 คิษย์บริวารทำสักการบูชาในวิหาร ถวายจ้วรบริวารบิณฑบาตบ้จย
 แก่พระเถรานุเถรผู้ใหญ่น้อยในธรรมยุติกนิกาย อธิศส่วนกุศให้
 แก่อารักขเทพยดา เมื่อพระพุทธรูปสาสนกาลที่มาถึงเฉพาะน่าเอน
 บคยบัน ๒๔๐๘ พรรษา รุคคิกราชที่ไ้ ใ้มีไว้ในสยามประเทศ กำหนด
 ตามสังเกศว่า ๑๒๒๗ ปี หมายคักคามตัวเลขที่มีในปลายศักราชว่า๕๒๒
 นกษัตริย์ตศก คิตกาลตามกำหนดที่ไ้มีแล้วล่งไป ตั้งแต่เสด็จ
 มาอยู่ในวัดยวรวนิเวศจนเสด็จไป ไ้ ๑๔ ปีกับ ๘๖ วัน ถ้าจะกระจายโดย
 เลือคนนั้นก็ไ้ ๕๑๘๐ วันกับ ๒๒ โมง นี่เป็นการโหร คิตกาลตั้งแต่
 วันนั้นมาจนถึงกาลยคินก็ไ้ ๑๔ ปีกับ ๘๖ วัน เมื่อจะกระจายออกกงนั้น
 ก็ไ้ ๕๑๘๐ วันกับ ๒๒ โมง เหมือนแต่หลังตกลงในโสรวาราฎิยทศุณท
 บกขอาสาฬหมาสเวลาย่าย ๔ โมงกับยาท เยนกำหนดใน๕๒๒๗ปีตศก
 ๑๒๒๗ น้เท่านั้น ฤาจะคิกเอาวัน ๕ ๖ ๘ คำ ซึ่งเป็นวันคังกรรมนั้นเยน
 คันมา ถ้ากงนั้นก็ไปครยเข้าในวัน ๗ ๘ ๑๒ คำ จึงจะไ้ ๕๑๘๐ วัน
 เหมือนแต่หลัง เมื่อกาลมาถึงเข้ากงนั้น พระเถรเจ้าผู้เอนอธิบคิในวัด

ขวณิเวศวิหาร มีพระนามตามถาณันตระศกดิ์ไฉน ว่ากรมหมื่นยว
 ราชสิริยพันธ์ จึงได้รักษาสมณณัดทอามีศบริจาศทำมพระกรรมช
 ฆดองในวิหาร ถวายทานแก่พระเถรานุเถรผู้ใหญ่น้อยซึ่งนับว่าเป็นคน
 วงศ์เป็นไปในธรรมยติกา ที่ยังดำรงชีพอยู่มาจนกาลบัดนี้ ความถาณัน
 ตระนามที่ไต่ปรากฎมีและสามัญนามนุโยค ๓๐ องค์ คือ พระพรหมมุนี
 พระพรหมเทพาจารย์ พระจันทโคจรคุณ พระอมรโมลี พระอมราภิกษิต
 พระพุทธิวิริยากร พระโณมมุนี พระธวัชมุนี พระเมธาธรรมรศ พระ
 สุกุณคณาภรณ์ พระวินัยรักษิต พระราชาคณะ ๓๓ ๑ พระครูมหาสมณวงศ์
 เอม วิกรมมหาสมณารามเมืองเพชรบุรี พระครูมหานายก เมฆ พระครู
 จุลานายก คง พระครูปริตโกศล แปรม พระครูพุทธมนต์ปรีชา สอน
 พระครูเนกสาวัน ผล พระครูอนันตประกาศ เหม พระปลัดทึง พระ
 ปลัดศรี พระปลัดคง พระปลัดชื่น พระปลัดคำย พระสมุห์คำย พระ
 สมุห์เกษ พระมหาหลิน พระมหาทิศ ถาณาษาเวียง ๑๖ ๑ เจ้าอธิการ
 ยัมวัดแค ศรีพุทธทศ เจ้าอธิการเม้า วัดศรีทองเมืองอบล ศรีเทวธัมมิ
 พระเดชเมตตักคควัฒยบาราม พระที่เป็นปราชญ์ธรรมยติการวงศ์ ยัง
 เหลืออยู่ ๓๓ องค์ ทั้งกรมหมื่นยวราชสิริ ผู้เป็นเจ้าของการไค่นมิตมา
 ถวายสมณณัดทอปรีชาบริษายาตบัจจัย ที่บางองค์มามิได้ ก็ตั้งส่วนทรง
 อุทิศฝากส่งไปในวัดยวณิเวศวิหารพระอารามเดิม ยังอีกพวกหนึ่ง
 เป็นแต่ยวณาสทธธรรมิกนัน จะได้ทำอีกคราวหนึ่ง เมื่ออีกมาศคือ
 กาลกำหนดที่ไค่นมาถึงในกาลบัดนี้ คือพระเชมาภิมุขธรรม พระสุคันธา

ขี้ขี้เมืองเขมร พระครูปฐมธาดา พระสมุห์ท้าว พระใบฎีกาแก้ว
 มหาเชยม มหาพน มหาพรหม เจ้าอธิการนงวัดไชยสวัสดิ์ เจ้าอธิการ
 อันวันน้อย เจ้าอธิการท้าวตลับภูคนารามเมืองอุบล เจ้าอธิการผาวัด
 ยุกันธรราม เจ้าอธิการสนวัดเขาเมืองชลบุรี เจ้าอธิการแก้ววัดเพ็ชร
 ฉล็กเมืองนคร พระโกณทัตญญวักสมธวาช พระนันทวัคแค พระครู
 พุฒิสาลาจารย์วัดเกาะ ๑๗ องค์ด้วยกัน การกุศลที่ได้บำเพ็ญใน
 มหกรรมบูชากาลละยุคสมัยนั้น กรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธิรักษ์แห่งอารักข
 เทพยกาเป็นต้น ตลอดจนมนุญย์ สัตว์เคี้ยวถ่าน จงเจริญสุขเกษม
 สำราญไร้โรคพาธพยาธิวิบัติในกายจิตร จงดำรงชีวิตตั้งอยู่ในความ
 สุข ขอให้กาลสืบต่อแห่งยุคจึงได้เป็นไปอีกช่วงกาลฤกษ์ยิ่งกว่าช่วงกาล

อนึ่งเทพเจ้าทั้งหลายที่ได้เสด็จสถิตรักษายอยู่ในอาวาสวิหาร
 ฤกษ์พวกใดที่ได้รักษารักษาอุปถัมภ์อันมั่งคั่งซึ่งเป็นคุณเป็นประโยชน์มา
 แก่พระเถระด้วยเหตุเป็นอันมาก เทพเจ้าทั้งหลายนั้นจึงมีส่วนในทาน
 บริจาคบูชามหกรรมอันนี้ จึงมีจิตยินดีอนุโมทนาส่วนกุศล สำคัญคติ
 ว่าเป็นส่วนของตนไต่บริจาค จงสำเร็จผลด้วยกุศลวิบากตามปรารถนา
 แล้วจงช่วยอภิบาลรักษาสมาเจษบรมภะษัตริย์พระเจ้าแผ่นดินให้ทรงเกษม
 สุข ปราศจากทุกข์โรคพาธพยาธิวิบัติอยู่ทั่วอันตราย ให้พระเถษานุภาพ
 แพร่หลายดำรงอยู่ในรัชชคีรีสมัยสืบกาลนาน ฯ

อนึ่งจงช่วยอภิบาลบำรุงรักษามุขมรรคมุขิกาทรงศฤงคารบริวาร
 ทั้งแต่พระเถระจนเถรจนถึงอันเทวาสถิกรศฤงคารบริวาร บัณฑิตทนายผู้

ให้ท่านเกิดหนูนุปลัมภให้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทุกหมู่เหล่า กว้ยอา
 ภาพแห่งอารักขเทพยดา ส่วนกุศลนี้มีขุติให้แก่สัตว์ทั้งหลาย
 บรรดาตั้งอยู่ในกำเนิดทั้งสี่ อยู่ในเข่งยนักก็ ฤาอยู่ในเข่งคำ ฤาอยู่ใน
 เข่งขวาง จงไถ่ขันโมทนาสำเริ่ประโยชน์คุณสมดังความปรารถนาทุก
 หมู่เหล่า จงเจริญงอกงามในศาสนาคำสั่งสอนแห่งพระผู้มีพระภาคย์
 เจ้า เป็นสุขเกษมสำราญในกายในจิตทั่วทุกสัตว์ทั้งปวง เทอญ.







รูปหมู่ฉายเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงผนวช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖



พระนามแต่นามในรูปหมู่ นับแต่ขวาไปซ้าย
แถวที่ ๑

- ๑ หม่อมเจ้าตะนัยวรนุช สามเณร
- ๒ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สามเณร
- ๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
- ๔ สมเด็จพระสังฆราช (สา)
- ๕ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
- ๖ หม่อมเจ้าพระธรรมเทวีศิวา
- ๗ กรมหมื่นชินวรศิริวัตร
- ๘ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี)

แถวที่ ๒

- ๙ พระพรหมมุนี (เหมือน)
- ๑๐ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว)
- ๑๑ พระธรรมไตรโลก (เทศ)
- ๑๒ พระธรรมราชานุวัตร (คำย)
- ๑๓ พระญาณรักจิต (เขย)
- ๑๔ พระพรหมเทพาจารย์ (เขี่ยม) เมืองตาก
- ๑๕ หม่อมราชวงศ์พระราชพงศัพทวิทย์ (สัน)
- ๑๖ หม่อมเจ้าพระศรีสุทธกัญชานุวัตร (พร้อม)

แถวที่ ๓

- ๑๗ พระพรหมมุนี (แพ่ง)
๑๘ สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ยัง)
๑๙ พระสาสนโสภณ (อ๋อ)
๒๐ พระธรรมราชาวัตร (แสง)
๒๑ พระวินัยรักชิต (นาม) วัดเทพศิรินท
๒๒ พระสมุทมนี (หน้าบ) วัดสัคนารตปวิวัตร
๒๓ พระจันทปมคุณ (ชื่น) วัดมณฑุการะมัตริย์

แถวที่ ๔

- ๒๔ พระพินิจพิณ (แจ้ง) วัดสัมพันธวงศ์
๒๕ พระมหาเพิ่ม ๘ ประโยค วัดมณฑุการะมัตริย์
๒๖ พระวิเชียรมนี (ผู้) วัดยมนาaram
๒๗ พระครูวินัยธร (แสง) วัดมณฑุการะมัตริย์
๒๘ พระมหาสิทธิ วัดเทพศิรินท
๒๙ พระมหาทัก วัดบรมนิवास
๓๐ พระครูปลัดกั วัดมณฑุการะมัตริย์
๓๑ พระครูปลัดแจ้ง วัดราชประดิษฐ

ตอนที่ ๔

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕

เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ตรงกัน ๑๕ ค่ำ
เดือน ๓๓ ปีวโรงสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิง
ถวัลย์ราชสมบัติ

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรง
ตั้งธรรมเนียมขึ้นในสมัยนั้น เมื่อถึงสรทศวันสวรรคต ได้ทรงนำ
พระเถระต่างวัดถวายของกลางทวักัน พร้อมกับการทรงบำเพ็ญพระกุศล
ทักษิณานุปทานถวายส่วนพระองค์ แต่ไม่ได้ทรงนำทวักันไป บูชามิ
เฉพาะพระที่ทรงนิมนต์มาในการพระกุศลนั้น บางทีจะเป็นแต่ทรง
นิมนต์มาในการพระกุศล แลทรงถวายของกลางส่วนพระองค์ พระ
เถระผู้รับนิมนต์เห็นอย่างนั้น ค่อยมาพลอยถวายบ้างก็ใช้ได้ อย่าง
ไรก็ตาม ธรรมเนียมไม่ได้มีติดต่อมา คงมีแต่การพระกุศล
ทักษิณานุปทาน ๆ

สมเด็จพระเจ้านั่งยาเออ แลพระเจ้านั่งยาเออผู้ไม่ทันทรงผนวชใน
รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๕ ในคราว
สมเด็จพระเจ้าฟ้าทศพรทิพย์ ที่ภายหลังเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักร

พระพิพังค์ทรงผนวชเป็นสามเณร พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยได้
ทรงผนวชด้วย มีสมโภชแลแต่กับฉลองตามพระเกียรติยศเจ้าฟ้า เสด็จ
ประทับอยู่ที่พระที่นั่งหย้าวันน์ เมื่อออกพรรษาแล้วทรงถวายเทศนามหา
ชาตีกถาวันประเวศน์ ครั้นนั้นพระบรมศพยังประดิษฐานอยู่ณะพระที่
นั่งกสิกรรมมหาปราสาท โปรดให้ทำกระเจด ๕ ชั้นตั้งในรางทิมคคณา
พระมหาปราสาทใบหนึ่งเป็นเครื่องกัณฑ์ โปรดให้ทำกระเจด ๓ ชั้น
อีก ๒ ใบเป็นเครื่องกัณฑ์ฉลอง สำหรับพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์
คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ผู้ทรงผนวชอยู่สืบมาใบ ๓ เป็นเครื่องกัณฑ์
มหาพน สำหรับพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยใบ ๓ ครั้งสมเเก
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ คือสมเเกเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์
วรเขตทรงผนวช พอออกพรรษาแล้วรับลาผนวชเสีย หาได้ถวาย
เทศนามหาชาตีกถาไม่ ครั้นมีแต่สมโภชแลแต่กับฉลอง เสด็จประทับอยู่ที่
พระที่นั่งหย้าวันน์เหมือนกัน ส่วนพระเจ้าอนงมาเธออนเมื่อทรงผนวชหาได้มี
แต่ไม่ เสด็จอยู่ทั่วคนทั้งนั้น ได้ถวายเทศนามหาชาตีกถาโดยมาก ที่ไม่ได้
สยโสภาถวายก็มี การเทศนามหาชาตีกถา อนุญาตเฉพาะที่เป็นนาร
หลวง ที่เป็นนารตามวัดตามบ้านห้าม เพราะอย่างนั้นพระสามัญจึงไม่
ไปเทศน์ เทศน์อยู่เพียงเจ้าฟ้าพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า กับพระราชาคณะ
บางรูปเท่านั้น ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
อุปสมบทเป็นพระภิกษุ แต่หาได้เสด็จประทับอยู่ทั่วคัขวรรณีเวศวิหารัน
ไม่ เสด็จประทับอยู่ที่พระพุทธรัตนสถานมนทิวารามในพระบรมมหา

ราชวังชั้นใน เชิญเสกสมเฑาะพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ
 วิทยาลัยการณพระอุปัชฌายะ แลนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ต่างวัดเข้า
 ไปอยู่ด้วยพลครบกณะสงฆ์ ครั้นนั้นทรงผนวชอยู่ ๓๕ วัน ทรงลาผนวช
 แล้ว ทรงรับพระบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง ฯ

ในศึกเป็นลำดับมา พระเจ้าน้องยาเธอผู้ทรงผนวชเป็นสามเณร
 ในรัชกาลที่ ๕ มีพระชนมายุครบกำหนด ได้ทรงอุปสมบทเป็นภิกษุ
 จนตลอดถึงสมเฑาะพระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องยาเธอผู้ทรงผนวช
 เป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๕ สมเฑาะพระเจ้าน้องยาเธอแลพระเจ้าน้อง
 ยาเธอข้างพระองค์ผู้มีราชการอันระพันไวนานไม่ได้ ได้ทรงอุปสมบท
 เพียง ๓๕ วันก็มี แลแต่ก่อนมีลาผนวชที่ตำหนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบท ทรงลาผนวชที่พระอุโบสถพระ
 พุทธรัตนสถาน จึงเป็นธรรมเนียมที่เจ้านายอนทรงลาผนวชที่พระอุโบสถ
 วัดนี้บ้าง บางทรงผนวชประทับที่หลายพระองค์ เป็นภิกษุก็มี
 เป็นสามเณรก็มี ตำหนักที่เสกอยู่ไม่พอกัน โปรดให้พระเจ้าน้อง
 ยาเธอข้างพระองค์เสกแยกอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์ อนุโลมตามพระราช
 คำวิหของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะโปรดให้พระองค์
 เจ้าอนุกรมการณนั้นตนรับเสกอยู่ที่วัดนั้น เมื่อถึงคราวทรงผนวชเป็น
 สามเณรตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งที่ทรงอุปสมบท ทั้งที่
 ทรงบรรพชาจึงแยกเสกอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์บ้าง เป็นธรรมเนียมต่อ

มา^๑ ส่วนสมเด็จพระเจ้า้องยาเธอทั้งสองพระองค์เมื่อทรงอุปสมบทลง
เสกอยู่ด้วยกัน หม่อมเจ้าในต่างกรมที่เคยทรงผนวชด้วย^๒ ได้แยก
ไปทรงผนวชด้วยกันก็มี ๑

ในตอนนี้ไม่ค่อยได้ทรงเป็นพระอุปัชฌายะประทานอุปสมบทเหมือน
ในหนหลัง แม้ผู้อุปสมบทในเวลานี้ก็ไม่ทรงรับเป็นพระอุปัชฌายะ แต่
โปรดให้ผู้อุปสมบทแลอยู่ในวัดได้ ผู้อุปสมบทต้องถือพระอุปัชฌายะอื่น
บางคราวพระรัตนโคจรคุณ (จันทร์สี ยัม) วัดมกุฏกษัตริยาราม
บางคราวพระครูสุเมธธรรมธาดา (สุเมธ ฤกษ์) วัดศรีเทพ มา
เป็นพระอุปัชฌายะ ท่านผู้รับพระใหม่ไว้เป็นผู้ให้สัตถุ ในการทรง
ผนวชหม่อมเจ้าที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ได้เสด็จเข้าไปไม่ สมเด็จ
พระวันรัต (พุทธสิริ ฑิต) ได้เข้าไปเป็น บางคราวสมเด็จพระสังฆราช
(ปฐุตเทโว สด) เป็นบ้าง ๑ นี้เป็นเหตุอย่างหนึ่งให้พระสงฆ์คนน้อยลง
มีคำเล่าว่าทรงปรารถนาจะรักษาศรีพระเกียรติยศแห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ไม่ให้กันทั่วไปร่วมอุปัชฌายะด้วย ส่วนข้าพเจ้าหาได้ฟังพระดำรัสไม่ ได้
ฟังในชั้นหลังทรงพระปรารภเป็นอย่างอื่นว่าผู้มีสติปัญญา^๓ เพื่อนชาคองค^๔ แห่ง
อุปัชฌายะ ไม่ควรเป็น ทรงติผู้ที่ไม่สามารถแล้วแต่ยังขึ้นเป็น ๒ เป็นที่
ทรงเว้นเพราะสำคัญพระองค์ว่าทรงพระสงฆ์แลมีพระสติไม่พอด้วย ๑

๑. ราชพระนามพระเจ้า้องยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕
แจ้งอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๔ นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบทแล้ว ทรง
สถาปนา^๕เลื่อนกรมหมื่นบวรวัธ^๕บุรี^๕วิมล^๕พันธ^๕ พระราชอุปนายเป็นกรม
พระปวเรศวริยาลงกรณ์ มีสร้อยพระนาม โปรคให้ใช้ค่านำพระนามเป็น
พระเจ้าบรมวงศ์เธอเป็นพิเศษเหมือนพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหา
ราชวัง ในรัชกาลเดียวกันที่เป็นชั้นพระยศ ๑ คราวนี้^๕ก็^๕พิ
ริยกรรมในพระอุโบสถ ทั้งพระแท่นสงฆ์ที่ศาลาในกำแพงแก้ว การ
ที่ไม่ได้ทรงสถาปนา^๕มาแต่แรกถึงฉะดิราชสมบัตินั้น สมเด็จพระ
มหาสมณะ^๕พระองค์นั้นตรัส^๕เล่าว่า ทรงพระปวระ^๕จะ^๕สถาปนา^๕แต่พระ
องค์ท่านทรงผิดไว้ก่อนเมื่อทรงอุปสมบทแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชรอยท่านจะ
ไม่สวักพระเหตุ^๕หัย^๕เพื่อจะ^๕รับ^๕ก่อน^๕เจ้านาย^๕ผู้ใหญ่^๕พระองค์^๕อื่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำสักการบูชาพระ
พุทธชินสีห์ตามคราว แรกเสด็จถึงฉะดิราชสมบัตินั้นทรงถวายผ้าทรง
สัพท^๕กาค^๕แล^๕ต้น^๕ไม้^๕ทอง^๕เงิน^๕ ๓ คู่ เมื่อคราวฉลอง^๕วัด^๕ก็จะ^๕กล่าว^๕ข้าง^๕นำ
ทรง^๕ปัก^๕ทอง^๕พระ^๕พุทธ^๕ชิน^๕สี^๕ห์^๕ใหม่^๕ ทรง^๕ถวาย^๕ทรง^๕สัพ^๕ท^๕กาค^๕เปลี่ยน^๕ของ^๕ที่
เก่า^๕แล้ว แล^๕ทรง^๕ถวาย^๕ม่าน^๕คาค^๕แขวน^๕ที่^๕สำหรับ^๕ข้าง^๕นำ^๕เป็น^๕พุทธ^๕บูชา
แล^๕สม^๕โภช^๕พร้อม^๕กับ^๕ฉลอง^๕วัด^๕ ๓ วัน ๑

ครั้งรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงหล่อพระพุทธรูปประจำรัชกาลขึ้น^๕พระ
องค์^๕เรียก^๕พระ^๕นิรัน^๕ตราย^๕ ทรง^๕พระราช^๕คำ^๕ริ^๕ห์^๕ไว้^๕ว่า^๕จัก^๕เชิญ^๕ไป^๕ประดิ^๕ษ^๕ฐาน^๕
ไว้^๕ณ^๕วัด^๕กั^๕ธ^๕ร^๕ม^๕ย^๕ว^๕ที^๕ละ^๕พระ^๕องค์^๕ แต่^๕ยัง^๕หา^๕ได้^๕ทัน^๕เชิญ^๕ไป^๕ไม่^๕ พึง^๕ได้^๕เชิญ^๕
ไป^๕ใน^๕รัช^๕กาล^๕ที่^๕ ๕ โปรค^๕ให้^๕เชิญ^๕มา^๕ไว้^๕ณ^๕วัด^๕นี้^๕พระ^๕องค์^๕ ๓

ครั้งรัชกาลที่ ๔ ในการเข้าพรรษา เสด็จพระราชดำเนินถวาย
 พุ่มพระสงฆ์คน เเฉพาะสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ
 วิทยาลัยการณ หม่อมเจ้าพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระองค์เจ้า
 หม่อมเจ้าพระเดช ที่พระตำหนักสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้น ที่
 เป็นพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จถวายถึงตำหนัก ครั้งรัชกาลที่ ๕ ทรงพระ
 ราชดำริเห็นว่าพระที่ทรงรู้จักมักคุ้นมาแต่ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร มีอยู่
 หลายรูป ได้เคยทรงถวายพุ่มมาก่อนเสด็จเล็งถวัลยราชสมบัติแล้ว
 จึงทรงถวายทั่วทั้งวัดทีเดียว พระสงฆ์ประชุมรับที่พระอุโบสถ สมเด็จพระ
 มหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวิทยาลัยการณก็เสด็จลงรับที่นั่น ส่วน
 พระเจ้าน้องยาเธอทรงผนวชใหม่ เสด็จถวายที่ตำหนักตามอย่างใน
 รัชกาลที่ ๔ เป็นธรรมเนียมสืบมา ฯ

การพระเมรุทั่วกัน คงได้ทำต่อมาเพียง ๒ ครั้ง คือ การพระศพ
 พระลูกเจ้ายาเธอ พระองค์เจ้าอัครวงศวรราชกุมารครั้ง ๑ การพระศพ
 พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าศรีพัฒนา มีการพระศพพระเจ้ายม
 วงศ์เธอ พระองค์เจ้าปลูกเป็นารต่ออีกครั้ง ๑ ทรงพระราชดำริถึง
 สถานที่ไม่เหมาะสำหรับการพระเมรุ ที่ปลูกพระเมรุเคยไม่มีมีลาน ทั้ง
 ต้องปลูกกระดานชนนคลอง แลคลองนั้นตั้งแต่ลงมือปลูกพระเมรุมาขาด
 การสัญจร สถานที่ปลูกโรงสำหรับเจ้าภาพใช้ในารก็ไม่มี การมหรสพ
 ก็ต้องมีกระจายกันไป สุดแต่จะมีที่ลงไป การพระศพพระเจ้าลูกเธอ
 ต่อมาทรงย้ายไปทำที่วัดมหาธาตุ ปลูกพระเมรุในกำแพงวัด มีาร

มหรสพที่ท้องสนามหลวง งามพระศัพพะเจ้าอันธยาเธอ แลพระเจ้า
น้องนางเธอข้างพระองค์ก็โปรดให้ทำที่วัดนั้น นอกจากนั้นก็ย้ายไปทำ
ที่วัดอื่นตามกาลนิยม ๆ

ทรงสถาปนาวัดเทพศิรินทราวาสขึ้น เสด็จพระเกียรติสมเด็จพระ
เทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ทรงตั้งพระศพทอมนต
ปรีชา (อายุวัฒโน เอม) วัดนี้ เป็นพระอริยมุนีที่พระราชาคณะ
อาราธนาไปอยู่ครองวัดเทพศิรินทราวาส พร้อมด้วยพระสงฆ์วัดนี้
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระอริยมุนีนั้นได้เป็นหลักและเป็นกำลังของวัดอยู่ร
บหนึ่ง ในคราวที่ไม่ค่อยมีใครนึก แยกออกวัดไปเสีย วัดก่อนกำลังลง
แท่งวัดนี้หย่อนกำลังลงตั้งแต่พระศาสนาโคกาน คือสมเด็จพระสังฆราช
(ปัสสเทโว ส่า) ออกไปอยู่ครองวัดราชประดิษฐ์แล้ว แลการออกวัด
ของพระเถระวัดนี้ในลำดับมา แม้เป็นผู้ไม่สำคัญ ก็ทำให้ชาติผู้ใหญ่
ไปตกที่ ทั้งต้องพาเอาพระสงฆ์ไปด้วย ทำจำนวนพระสงฆ์ให้น้อยลง
บ้างจนไม่ทัน ครั้นมาออกวัดในคราวนี้อีก วัดว่างโรยลงไปอีก ในปี
แรกที่ข้าพเจ้าอุปสมบทที่พระสงฆ์จำพรรษาเพียง ๓๐ รูปเศษ ๆ

พระอริยมุนีได้เคยเป็นพระพิธีธรรมมา ในเวลานั้นเป็นครูหัด
พระพิธีธรรมอยู่ ออกวัดไปเสียไม่มีผู้เป็นครูต่อไป สมเด็จพระมหา
สมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงมอบตำแหน่งพระพิธีธรรม
ไว้ที่วัดเทพศิรินทราวาส ครั้นพระอริยมุนีถึงมรณภาพแล้ว วัดนั้น
ร้างไว้ไม่ไหว ได้ทรงมอบไว้ที่วัดโสมนัสวิหารที่มีพระสงฆ์มากแต่เจริญ
อยู่ในเวลานั้น ๆ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
พระมยุรีนาคมานพ ทรงผนวชได้ ๓ พรรษาเป็นเปรียญ ๕ ประโยค
เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีสหายพระนามสังท้ายขพิตร ไปรตให้
ทรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะรองแห่ง
คณะธรรมยุติกนิกาย เป็นคหบดีแรกที่มียศตำแหน่งเจ้าคณะรองชั้นใน
คณะนี้ มีพระครูฐานานุกรมสำหรับตำแหน่ง ๘ รูปเหมือนเจ้าคณะรอง
อื่น คือ พระครูปลัดธรรมจริยานิกิจ เป็นพระครูมุนิตยภัตต์ ๓ พระครู
วินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูวิสุทธิสารภณ ๑ พระครูพิศาล
สรภัญญ์ ๑ พระครูสังฆวิกรม ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ทั้ง
พิธีกรรมในพระอุโบสถ ทั้งพระแท่นสงฆ์ศาลาในกำแพงแก้ว เหมือน
ครั้งทรงสถาปนากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ในคราวเดียวกันนั้นทรง
ตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์
ผู้ทรงผนวชเป็นสามเณรตลอดมา เป็นเปรียญ ๕ ประโยค เป็นหม่อมเจ้า
พระราชาคณะ มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระประภากรบวรสุทธีวงศ์
แต่หาได้ยังย่นอยู่ในพรหมจรรย์ตลอดมาไม่ ลาผนวชเสีย ๑

ในขณะนี้ ได้มีการทรงผนวชพระราชโอรสเป็นสามเณร ๒ คราว
คราวที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ &
พระองค์ มีพระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ คือกรมพระจันทบุรีนฤนาถ
เป็นต้น มีการสมโภชแห่งทรงผนวชแลฉลองทั่วทิศพระศรีรัตนศาสดาราม
เสกอยู่ทั่วทิศ ทรงผนวชเพียง ๑๕ วัน เพราะจักรับเสกจออกไปยุโรป
เพื่อการศึกษา ๑

คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงผนวชสมเฑาะพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มกุฎราชกุมาร เป็นการใหญ่ มีสมโภชแลแห่
ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ถลองที่นั่น แต่ในคืนนั้น
เสด็จประทับแรมณพระพุทธรูปคันธสถานมนทิวาราม • ย้ายแห่งวันรุ่งขึ้น
เสด็จมาประทับวัดนี้ เสด็จอยู่ที่พระบ้นหย้า ออกพรรษาแล้วทรงถวาย
เทศน์มหาชาติกัณฑ์สัณทุกยัพพี โปรดให้สมเฑาะเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุ
พันธุวงศ์วรเดชทำสำเภาเป็นเครื่องกัณฑ์เทศน์ ทรงผนวชอยู่ ๕ เดือน
ลาผนวช ๑

เนื่องด้วยการทรงผนวชสมเฑาะพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
วชิรุณหิศ ทรงโปรดของพระพุทธรูปนี้แลมีการสมโภชพร้อมด้วยการ
ฉลองพระอารามที่ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ แลทรงสร้างเพิ่มเติมถึงระเกล้า
ข้างหน้า มีสวดมนต์ ถวายพระสงฆ์ แลมีงานมหรสพ ๓ วัน มีผู้ม
คอกไม่ไผ่เลี้ยงของพระราชาคณะด้วย ๑

ต่อมาถลองวัด ทรงตั้งพระราชพิธีถวายมหาสมณุตมาภิเษก
แก่กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระวชิราภยาธิราช เป็นกรมสมเฑาะพระ
ที่ภายหลังแก่เป็นสมเฑาะกรมพระยา หรือสมเฑาะกรมพระตามบันทาคักก็
เจ้ากรม มีสร้อยพระนามลงท้ายบรมนาถบพิตร มีเจ้ากรมเป็นพระยา
ในฝ่ายสมณศักดิ์ เป็นมหาสังฆปริณายกเป็นประธานแห่งพระสงฆ์
ทั่วพระราชอาณาจักร ทรงถวายเศวตฉัตร ๕ ชั้น มีพระครูฐานา
นุกรมประคองพระอิศริยยศ ๑๕ รูป คือ พระครูปลัดมหานายก ปลัด
ขวา ๑ พระครูปลัดกฤษณนายก ปลัดซ้าย ๑ ตำแหน่งเดิมพระครูสังฆ

กรรมานุโยค ๑ พระครูวราโกศลสังฆกิจ ๑ พระครูผู้ช่วยชั้นที่ ๑ เพิ่ม
 ใหม่ พระครูปริตรโกศล ๑ พระครูพทมนคปวิชา ๑ ตำแหน่งเดิม
 พระครุคหุปณณกิจ ๑ พระครูพิพิธภักทวิธาน ๑ พระครูผู้ช่วยชั้น
 ที่ ๒ เพิ่มใหม่ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูชเนก
 สำนวน ๑ พระครูอนันตนิมิต ๑ พระครูสังฆบริบาล ๑ พระครูสมุห ๑
 พระครูใบฎีกา ๑ ตำแหน่งเดิม ทั้งพระราชพิธีสงฆ์ในพระอุโบสถมี
 เทียนชัยแลเคียงพระสงฆ์สวดภาณวาร ทั้งพระแท่นเศวตฉัตรในนั้น
 ทั้งพระแท่นสงฆ์ศาลากำแพงแก้ว โรงพิธีพราหมณ์ตั้งวิมุกตอกกำแพง
 บริเวณนั้นออกมา ๑ มีสวดมนต์ทั้งนางท้ายวัน ๑ พระสงฆ์ ๒๐ รูป
 รุ่งเช้าทุกเทียนชัย สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นโปรดให้กรมหมื่น
 วชิรญาณวโรรสทรงยก พระสงฆ์เข้าพระราชพิธี ๓๐ รูป สวดมนต์ ๓
 เวลาแลสวดภาณวาร ๓ วัน ๓ คืน เข้าวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔
 สรงแล้ว เสด็จขึ้นพระแท่นเศวตฉัตร มีประกาศกระแสพระบรมราช
 โองการทรงสถาปนาแล้ว ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เครื่องยศคอกไม้รูป
 เทียนแลต้นไม้ทองเงินของหลวงแล้ว ทรงถวายศีล เป็นเสร็จการรับ
 มหาสมณคมาภิเษกเพียงเท่านี้ ๑ ต่อขึ้นทรงธรรม ๔ กัณฑ์ อนโธม
 ตามบรมราชาภิเษก กัณฑ์ทศพรราชธรรมบรรยายเปลี่ยนเป็นไตรสิกขา
 แลทรงรับคอกไม้รูปเทียนของพระสงฆ์พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการ
 การที่ฟังมาทรงรับมหาสมณคมาภิเษกเมื่อป่านนั้นนั้นไม่ใช่เพราะฟังทรง
 พระราชปรารภขึ้น ทรงพระราชปรารภมาแต่ครั้งเลือนกรมแล้ว แต่
 สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นไม่ทรงรับ ทรงถ่อมพระองค์อยู่ว่า เป็น

พระองค์เจ้าในพระราชวังวร ๑ จักข้ามเจ้านายที่เป็นพระเจ้ายรมวงศ์ทั้ง
ทรงเจริญพระชนมายุกว่าก็มี จักเป็นที่ทรงรังเกียจของท่าน จึงทรงรับ
เลือกเพียงเป็นกรมพระเสมือแก้วเจ้านายผู้ใหญ่ในชั้นนั้น ฝ่ายพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันออยู่ว่า ไม่ได้ทรงยกย่องพระราโช
ปราชยาขึ้นเต็มที มาในครั้งนั้นเจ้านายชั้นเดียวกันสิ้นพระชนม์แล้วทั้งนั้น
ยังเหลือเจ้านายผู้ใหญ่วิเศษพระชนมายุอยู่พระองค์เดียวเฉพาะสมเด็จพระ
มหาสมณะพระองค์นั้น เป็นที่เจริญความเคารพนับถือเพิ่มขึ้นอีก คราว
นี้เป็นโอกาสจึงทรงทูลอาราธนาเพื่อทรงรับมหาสมณคมาภิเษกอีก ฝ่าย
สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นสนชอบชยของแล้ว จึงทรงรับอาราธนา
ครั้งนั้นควรแก่ชื่อพระครูปลัดเป็นมหานายก แลขุนนายก โดยฐาน
ทรงเป็นประธานแห่งคณะสงฆ์ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระ
ปรมาณวชิรสีโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงเป็นเพียงอนุนายก พระครู
ปลัดจึงมีชื่ออย่างนั้น แต่ไม่ทันมีใครนถถึง ๑

ส่วนการบูรณะวัด ทรงปรึกษาทองพระคาสดาแลพระไธยา ทรงบูรณะ
พระวิหารอันยังค้าง บัณฑิตของชำมประต๋นาค่าง เขียนขาน ทำลาย
เพดาน เขียนรูปภาพผนัง ทรงปลูกพระศรีมหาโพธิ์อันค้างมาแต่รัชช
กาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารเก๋ง ทำลวกลายแลตกแต่งจิตรกรรม
เป็นอย่างอื่น รูปภาพผนังก็เขียนเรื่องสามก๊ก ทรงหล่อพระพุทธรูป
ฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระยืน
ทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิราช ถวายพระนามว่าพระพุทธรูปวิญญาน
แลพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ

วิทยาลัยการณ เป็นพระยานครองจักรวาลมสองพระองค์ฯ ถวายพระนามว่า
พระพุทธรูปญาณอัคระ บิณฑของเสร็จแล้วเชิญมาประดิษฐานไว้ในพระ
วิหารเก๋ง มีสวคมนตรีแลเลียบพระสงฆ์เป็นจรรพของ ๓ วัน เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๗ พระคัมภีร์จรรพของจักรวาลมสองพระองค์ฯ ทรงสร้างกุฎกถา
อีก ๒ หมู่ หมู่ละ ๕ หลัง อยู่ใต้หมู่ละ ๘ รูป กับบิณฑกุฎหมู่ละ ๓ หลัง
ซีกกำแพงถึงกัน เรียกในบันทึกว่าคณะชายแลคณะเขี้ยว ฯ

เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรได้ทรงหล่อพระพุทธรูปปางห้ามสมุทร
พระองค์หนึ่ง ถวายของสัมฤทธิ์ชดแด่เกลี้ยง ประดิษฐานไว้ที่พระ
ยันทยา อันเป็นที่เสด็จประทับ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ
วิทยาลัยการณ ทรงถวายพระนามว่า พระสมุทธรณินนาท ครั้นเสด็จ
เกลี้ยงฉวลิขราชสมบัติแล้ว ครัสให้เชิญไปกำไหล่ท้องแลหาวิฤกความ
ไว้ที่ฐานแล้วเชิญกลับมาไว้ตามเดิม มีการฉลอง ๓ คัน ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหม่ทั่วทั้งนั้น กล่าว
เฉพาะที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ รอกกุฎหมู่หลังพระตำหนักเดิมเดิมคูลหลังกุฎ
หมู่หนึ่ง สร้างคกพนสองชั้น ๘ ห้อง กันเป็น ๓ ห้อง ๒ หลังมีเฉลียงนำ
หน้าหน้าหากัน เรียกในบันทึกหลังค่อหอเสวยแห่งพระยันทยาออกมา ว่า
ค้ำหนักทรงพรต หลังตรงกัน ว่าหอสหจร มีรั้วไม้เชิงค่อฮูกันเป็นบริเวณ
สร้างค้ำหนักกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสค่อออกไปเรียกในบันทึกว่า ค้ำหนัก
ล่าง เป็นค้ำหนักใหญ่ สัน ๓ มุข ยาว ๓ มุข พื้นสองชั้นข้างหลัง
ค้ำหนัก สร้างกุฎพนสองชั้นมีเฉลียงนำ ๑ หลัง ๓๓ ห้อง กันเป็น
ห้องกะไค ๑ ห้องอยู่กลาง อีก ๓๒ ห้องกันเป็นห้องอยู่ ๖ ห้อง ใน

ยักนั้นเรียกคณะสูง มีรั้วอย่างเดียวกันกันเป็นบริเวณ ตักถนนใหญ่ขึ้น
ตลอดบริเวณเสนาสนะ ๒ สาย หลังค้ำหนักทรงพระศ ๑ สาย หลังหอ
สทรร ๑ สาย ตักถนนซอยนำหลังค้ำหนักกลางบ้านละสาย หลังคณะ
สูง ๑ สาย ในวรางคณะแดงกับคณะขาว ๑ สาย ทำสะพานไม้ข้ามคู
ขึ้นใหม่ ๒ แห่ง ซ่อมของเก่า ๒ แห่ง รื้อโรงที่อุปจารวิกรมสถานข้าง
ข้ามคู ๒ หลัง เบิกเป็นลานว่าง กำน่นำวิก สร้างศาลาน้ำแลศาลาคู่
ใหม่ รื้อศาลาโรงธรรมแลโรงเรืออันชำรุดแล้ว เบิกเป็นลาน ๑ การ
ปฏิสังขรณ์พระอารามสำเร็จทันสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามห
วชิรุณหิศ มงกุฎราชกุมาร ทรงผนวชในปีเป็นลำดับแลทรงฉลองใน
คราวนั้นทั้งกล่าวแล้ว ๑

ส่วนที่กล่าวนำ รัชชกถาของเก่าค้ำถนนพระสมเฐ สร้างคัก
แถวพนชันเขียวขึ้นใหม่ ๑ หลัง กันเป็นห้องอยู่ได้ ๑๕ ห้อง ๑

ในระบะนี้ กรมหมื่นอนันตการฤทธินพระชนม์ ไปรคเกล้า ๑
ให้หม่อมเจ้าอุทัยในกรมนั้น เป็นผู้รับพระบรมราชโองการเป็นอุปฐาก
วัดต่อมา ๑

การปกครองคณะในระบะนี้อ่อนลงกว่าก่อน ในระบะหลังยังมีประชุม
พระเถระอยู่บ้าง เนื่องด้วยมีพระราชดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่งออกมา
ในระบะนี้ไม่ค่อยได้ มีประชุม ปกติของพระนิคายนี้มุ่งเพื่อปฏิบัติตาม
ความเห็นว่าจะอย่างไรถูก ไก่แก้ไขคักแปลงมาโดยลำดับ สมเด็จพระ
วันรัต (พุทธสิริ ทัษ) วัดโสมนัสวิหารมีอิทธิพลเป็นอย่างนี้ ทั้งเป็น
พระมหาเถระมีพรรษาแก่กว่าพระนิคายนี้ทั้งมวญ ท่านมีความเห็น

อย่างไรก็ดีโอกาสเขาเข้ามาหารือในที่ประชุม หรือไม่กล้าทูล
 เพราะเกรงจะไม่ทรงเห็นด้วย จึงทำเฉพาะสำนักของท่าน ฝ่ายสมเด็จพระ
 พระมหาสมณะ ทรงเกรงใจก็ไม่กล้าต่อว่า ในเวลานั้นวัดโสมนัสวิหาร
 กำลังจำเริญรุ่งเรือง พระผู้ปฏิบัติแลเป็นธรรมกถึกมีมาก พระสงฆ์
 ก็มีจำนวนมาก พระวัดนั้นออกไปตั้งวัดใหม่บ้าง ครองวัดเก่าบ้าง
 ย่อมนำเอาแบบแผนของวัดโสมนัสวิหารไปใช้ตาม ความปฏิบัติและขนบ
 ธรรมเนียมของพระสงฆ์นี้ภายในจึงแยกกันไป ทำให้เป็น ๒ สำนัก
 นอกจากสมเด็จพระวันรัตยังมีพระเถระอื่นอีกได้ทำตามมติของตนแต่ไม่
 ใฝ่แผ่ขยายออกไปยังวัดทั้งหลาย จึงไม่พียงนี้ด้วย ความแยกกันนี้
 ย่อมทำพระต่างวัดให้ห่างเหินไม่กลมเกลียวกัน แต่ยังไม่ถึงทำให้เป็น
 นานาสังฆาสกะของกันแฉกกัน ฯ

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระ
 ประชวรต้อกระเจก ในที่สุดพระเนตรมืด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงล้ม
 พระอัฐิพระกรทวายคลาจากกัน ใช้พระกรข้างนั้นไม่ได้ อีก ในลำดับ
 นั้น ประชวรพระโรคกลักพระบังคนหนัก จักเข้าในพระโรคชรา นิพพาน
 เวลาเช้ามืด วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ กันยายน ค.ศ. นั้น ทรงขึ้น ๘ คำ เกือบ ๓๓
 ปี ๖๔ โรงจำวัด ๖๔ ปี ๓๕๔๔ เสกขอยุ่ในผนวช ๖๓ ปี ๓ เดือน
 หรือ ๖๔ พรรษา ยังไม่ตลอด ทรงครองวัดบรรณิเวศวิหารนี้ได้ ๔๓ ปี

กับ ๖ เกือนเศษ ทรงรับมหาสมณคมาภิเษกมาได้ ๓๓ เกือนเศษ
 ยังไม่ทันเต็ม ๗ ๑ เลิกพระราชดำเนียรทรงพระศพแล้ว เชิญประคิษ
 ฐานไว้ที่พระตำหนักเดิมที่เสด็จอยู่นั้นเอง ทรงพระโกศกั้นใหญ่ ถูก
 คราวที่ไม่สววกแห่งราชการ พระศพต้องค้างอยู่นานถึง ๘ ปีกับ ๓ เกือน
 คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงได้เชิญไปสู่พระมรทอ้งสนามโคยชวรแท้ ทรง
 พระโกศทองใหญ่ประคิษพุ่มเข้าบิณฑลแล เพื่ออง ทรงเวชยันตราชรด
 เชิญขึ้นประคิษฐาน บนชั้นแว่นฟ้าทองในพระ อุโบสถ วัดยวรสดานวันหนึ่ง
 ถวายพระเพลิงในวันรุ่งขึ้นที่ ๓๖ มกราคม มีารพระอัฐิอีกวันหนึ่ง เชิญ
 พระอัฐิส่วนหนึ่งทรงพระโกศทองลงษา เข้าหอพระนาควัดพระศรีรัตน
 ศาสคาราม เชิญพระอัฐิอีกส่วนหนึ่งทรงพระเกยศิลาทองกับพระอังคาร
 มาวัดประคิษฐานพระอัฐิไว้ที่พระตำหนักเดิม บิณฑพระอังคารไว้ที่ฐาน
 พระพุทธอัญญาอัคระในพระวิหารเก้งในคราว พระราชกุศลสัตตมวาร ๑
 พระอัฐินั้นถึงวันพระกฐินหลวง เชิญลงในพระอุโบสถทรงสัปกรณ
 พระครุณานุกรมครั้งยังทรงพระชนม์อยู่นั้น ทรงเลื่อนพระครูปลัด ๒
 รูปเป็นพระราชาคณะแล้ว ให้เลิกตำแหน่งนี้ นอกจากนั้นโปรดให้คง
 อยู่เป็นพระครุณานุกรมพระอัฐิ เหมือนพระครุณานุกรมพระอัฐิ
 สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาณชิตสีโนรส ที่วัดพระเชตุพน
 ภายหลังทรงถอนตำแหน่งพระครูพระปริต ๒ รูป คือพระครูปริตโกศล
 แลพระครูพุทธมนตปริสา เป็นพระครูรับพระราชทานสัญญาบัตร คง
 เหลือพระครุณานุกรมพระอัฐิเพียง ๓๓ รูป ๑.

(เพิ่มเติมตอนที่ ๔)

พระเจ้าน้องยาเธอ ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕

ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๑๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย (กรมพระจักรพรรดิพงศ์) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัย ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓

พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าศรีวิสุทธิรังษิยา (กรมขุนศิริวิชัยสังกาศ) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ (กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔

พระองค์เจ้ากาพยกนกรัตน ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

บ๊วอก พ.ศ. ๒๔๑๕

สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

บระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

(ข) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
พระองค์เจ้ามนุชยานาคมานพ (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าจันทาทศธารา (กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

บ๊จอ พ.ศ. ๒๔๑๗

พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร (กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาภิธรรมหิยา) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าวรวรณากร (กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

บักญ พ.ศ. ๒๔๑๘

พระองค์เจ้าคัคคณาภิบาล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอิศรสุนทร) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าทวีดลยลาภ (กรมหมื่นภูเวศรังสรรค์) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ แต่เสกขอยู่ชั่วคราวประคิณฐ

พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ (กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสกขอยู่ชั่วคราวประคิณฐ

พระองค์เจ้าทิศวรกุมาร (กรมพระตำรงราชานุภาพ) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าศรีเสาวภา (กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม) ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๕

พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาค (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้ากมลลาภเลอสร (กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าโสธบัตติ (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร แต่เสกขอยู่ชั่วคราวประคิณฐ

พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าวิมลนาถ (กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) ทรงผนวช
เป็นสามเณร แต่เสกขอยู่ชั่วคราวประคิณฐ

ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐

พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าศรีสิทธิรังไชย (กรมขุนศิริวิชัยสังลาศ) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ (กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีชวด พ.ศ. ๒๔๒๑

พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหลวงสวัสดิทวิทนิษฐา) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร แต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐ

พระองค์เจ้าไชยยันตมงคล (กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐ

พระองค์เจ้ามยุรฉัตร (สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓

พระองค์เจ้าจันทราทิศาธาร (กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๒๔

พระองค์เจ้าสวัสดิประวดี (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสกขอยุ่คราวประภีษทุ

พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาภิธรรมหิป) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าวรวรณากร (กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕

พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖

พระองค์เจ้าทิศวรกุมาร (กรมพระดำรงราชานุภาพ) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสกขอยุ่คณิเวยชธรรมประวดี

พระองค์เจ้าวัฒนานุกศ (กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสกขอยุ่คราวประภีษทุ

บวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ประกาศ พ.ศ. ๒๔๒๘

พระองค์เจ้าไชยบันทมมงคล (กรมหมื่นมหิศรวรราชทูไทย) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒

พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ประทับอยู่ด้วยวันเฝ้า ๔ วันแล้วเสด็จไปอยู่วัดราชาธิวาส

พระเจ้าลูกยาเธอ ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕

ประกาศ พ.ศ. ๒๔๒๘

พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าประวิตรวรมโนคม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี) ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าจิระประวิตรเทศ (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงผนวชเป็น
สามเณร

ปีถุญ พ.ศ. ๒๔๔๒

พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าประวิตรวชิรโกมล (กรมหลวงปราจิณกิติบดี)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ๒ พระองค์สมเด็จพระสังฆราชวชิราวุธประดิษฐ์
เป็นพระอุปัชฌาย์

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖

สมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เกษราธิราช (กรมหลวงนครราชสีมา) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร แต่พระองค์ไปสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรสเป็นพระอุปัชฌาย์ทุกพระองค์

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาล
ปัจจุบัน) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช (กรมขุนสงขลานครินทร์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒

พระองค์เจ้าสรีขันธ์ประยุพันธ์ (กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ



สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกโลกนาถ
สมเด็จพระเจ้าพรมขุนสงขลานครินทร์

พ. ศ. ๒๔๔๗



ตอนที่ ๕ (ภาคต้น)

(ทรงสมเด็จพรหมทาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัด)

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓

รัชกาลที่ ๕

ข้าพเจ้า กรม—วชิรญาณวโรรส ได้ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้
 ในลำดับแห่งสมเด็จพรหมทาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในขณะนั้นเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงเลื่อนสมณะศักดิ์ เป็นสมเด็จเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะธรรมยุตติก
 นิการ ไม่ได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏอีก เชิญของเก่าไปดัดแปลง
 สร้อยพระนามเพื่อเข้ารูปลงท้ายบรมยพิตรแล้วสมโภชเทียบครั้งพระองค์
 เองทรงรับกรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
 พระสุพรรณบัฏเป็นกรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ภายหลังทรงรังเกียจ
 ว่าเป็นพระนามพระเป็นเจ้า ทรงเปลี่ยนเป็นกรมขุนพิษณุโลกประชานาถ มี
 พระราชดำรัสเป็นพระราชอาชญาว่าไม่ได้เลื่อนกรม จึงไม่พระราชทาน
 พระสุพรรณบัฏอีก เป็นแต่ไปรบกเกล้า ๆ ให้เชิญพระสุพรรณบัฏไปจารึก
 พระนามใหม่แล้วสมโภช ครั้นนี้ไม่ได้เลื่อนกรมเหมือนกัน เป็นแต่
 เลื่อนสมณะศักดิ์ จึงไปรบกเกล้า ๆ ให้ทำตามอย่างนั้น เป็นแต่มีประกาศ
 แลทรงเลื่อนท้าวพระศรีรัตนศาสดาราม อย่างตั้งสมเด็จพระราชอาชญา
 พระราชทานพระบรมราชาอนุญาตพระครูฐานานุกรมสำหรับตำแหน่ง ๓๓ รูป

เป็นพิเศษ เหมือนครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับพระสัพพตัญญู เป็นกรมหมื่นขจรวงษ์สรีรยพันธ์ และ
เป็นเจ้าคณะแห่งนิคายนี้ มีชื่อข้าเก่าบ้างเปลี่ยนใหม่บ้าง คือ พระครู
ปลัดมหานายก ๑ พระครูปลัดสุลาณนายก ๑ ชื่อเก่า พระครูวิสุทธิสร
ภาณ ๑ พระครูพิศาลสรภาณ ๑ ครั้งข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะรอง เป็นพระครู
คู่สวด ครั้งนั้นยกเป็นพระครูผู้ช่วยชั้นที่ ๒ มีนิตยภัตต์ พระครูวินัยธร ๑
พระครูวินัยธรรม ๑ ชื่อประจำ พระครูประสาธตสรภิต ๑ พระครูสิทธิ
สมณคุณ ๑ ชื่อใหม่ ตำแหน่งคู่สวด พระครูสังฆบริคุต ๑ ชื่อใหม่
พระครูสมุห ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ชื่อประจำ ฯ

การตั้งพระครูฐานานุกรมทั่วกัน เพราะพระสงฆ์มีน้อย ทั้งเฉพาะ
ของเจ้าอาวาส ครั้งข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะรอง ได้ตั้งฐานานุกรมของ
ข้าพเจ้าไว้ทั่วทุกภุมมัตถิการวาม อันเป็นวัติกได้ไปตั้งสำนักอยู่ ใน
ครั้งนั้นฐานานุกรมพระอริยสงฆ์ จึงไม่ได้ตั้งฐานานุกรมของข้าพเจ้า
จนทั่วกัน นอกจากชื่อทว่าง ฯ

การที่ไต่จิตชนในครั้งนั้น

๑ ตั้งกรรมการสงฆ์ไว้เพื่อปรกษาการวัด เลือกละเอาพระผู้ใหญ่
วัดโคกขอนมัตถ์แห่งสงฆ์ ฯ

๒ จัดให้พระผู้เป็นกรรมการสงฆ์เป็นเจ้าหน้าที่ทำการวัดแยกเป็น
แผนก ทั้งจัดไว้แล้วครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง

ครองวัด เติมน้ำที่รักษาปณิยวัฑฒ์ เจ้าน้ำที่รักษาพระอาราม เจ้าน้ำที่
รักษาการนวกกรรม เจ้าน้ำที่รักษาการศึกษา ฯ

๓ จัดน้ำที่อุปฐากวัด ให้ทำยานุชิรายชื่อคนเช่าแลจำนวนค่าเช่า
ให้เป็นหลักฐาน ค่าเช่าที่เก็บได้ให้ลงในยานุชิรายได้ แลให้เก็บ
รักษาไว้ที่วัด รายจ่ายก็ให้จดลงในยานุชิมีไวยวักการทำการตามแผนก ฯ

๔ พระผู้ทำการสงฆ์ ให้ได้รับบำรุงโดยชื่อวันตยภักดิ์ คฤหัสถ์
ผู้ทำการวัดให้ได้รับเกื้อกูล ฯ

๕ ให้จัดทเขียนนิกายสามเณร เด็กวัดอุปฐาก นิกายสามเณร
ผู้อยู่ประจำ แลคนอาศัยชั่วคราว ฯ

๖ สำรวยานุชิละขวัดให้ไว้จริง ไม่มีตัวทวยประการไร ให้
จำหน่ายโดยระแท้ ฯ

๗ การรักษาหอพระไตรปิฎกแต่ก่อนมา ตกเป็นหน้าที่ของอุปฐาก
วัด พระเป็นผู้ถือลูกกุญแจ แต่ไม่ใคร่ตรวจดูเลย ปีก็ไว้เฉยๆ พอ
ข้าพเจ้าครองวัดได้ไม่กี่วัน ปรากฏว่าพระไตรปิฎกที่เก็บไว้ในนั้นหายไป
หลายสิบคัมภีร์ หายเท่าไรไม่มียานุชิสอบ เปนแต่หมดไปสองชั้นคู้
ขนาดกลางมีเศษ ได้เก็บรวบรวมพระไตรปิฎกที่ตกๆทั้งในหอพระไตรปิฎก
ทั้งที่อยู่ตามกุฎมาไว้ที่ตำหนักกลาง ที่อยู่ของข้าพเจ้าในเวลานั้น คงเอา
ไว้ที่หอพระไตรปิฎกข้างแต่หนึ่งสี่อันกระจัดกระจาย ต่อมาได้ใช้เป็น
ที่เก็บสมุดพิมพ์ของมหาเมกุฎราชวิทยาลัย ฯ

๘ แต่ก่อนมา นิกายบวชได้ก็พรรษาก็ตาม ไม่สนใจแล้วไม่รู้
ธรรมวินัยเลย นอกจากที่เคยปฏิบัติ จึงจัดสอนนิกายสามเณรบวชใหม่

ให้เรียนธรรมวินัยในภาษาไทย เป็นการส่วนตัวในหน้าที่แห่งอุปฐา
 ยารายก่อน ต่อมาปลุกความนิยมออกไปถึงภิกษุสามเณรเก่าด้วย
 จนถึงจัดเป็นการเรียนเป็น^{ชั้น}ป^{ระ}วั^ตชน^{ิก}ได้ และมีวัตรธรรมเนียมทำตาม
 แพร่หลายออกไป ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๒) มีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกาย
 ทั่วไปเป็นประโยชน์คนักธรรมสอบในสนามหลวง แต่ในสนามต่างมณฑล
 ต่างจังหวัดขึ้นแล้ว ๖

๘ การสวดมนต์ก็เป็นตงกัน แม้ภิกษุหลายพรรษาแล้ว แต่
 ไม่สนใจ สวดไม่จบ ที่จำได้ก็ไม่แม่นยำ จึงจัดให้ภิกษุสามเณรข้าง
 พรรษามาแล้วท่องสวดมนต์ มีการสวดซ้อมในพรรษาทุกวัน เว้นวัน
 พระแลหัดให้ว่าอักษรเป็นด้วย ๖ ตั้งแต่จัดทำ สวดมนต์ที่ใช้อยู่ในวัด
 ต้องเพียงยี่เคียวก็ทำได้หมด ทั้งรู้จักว่าอักษร หัดสวดกรรมวาจา
 ไม่ลำบากเหมือนในกาลก่อน ทั้งรู้จักสวดทำนองสัจโยคด้วย ๖ ผู้สวด
 พระปาติโมกข์ได้ก็ ผู้ชิตำนานเป็นก็ ก่อนนั้นหาได้ยาก ยิ่งผู้ชิต
 ทำนานสัจโยคด้วยแล้ว เป็นหาได้ยากอย่างยิ่ง ตั้งแต่บัดนั้นมา หาได้ง่าย
 จนหายอักษรรบ ๖

๑๐ จัดให้ภิกษุผู้มีพรรษาหย่อนหัว ผู้พินาศที่เรียนธรรมวินัยแล
 ท่องสวดมนต์แล้ว เรียนบาลี ๖ ก่อนแต่ั้น การเรียนบาลีเป็นไปตาม
 ความสมัคร มีผู้เรียนไม่กรบ พลัปปลาสมเฑาะพระศรีสรีเรนทรา บรม
 ราชินีเท่านั้น ก็พอเป็นที่เรียน หาอาจารย์คฤหัสถ์มาบอก ๖ ตั้งแต่
 ข้าพเจ้าออกจากกรเรียนแล้ว ได้บอกเอง มีศิษย์ขึ้นแล้ว ได้ให้ศิษย์
 ช่วยบอกด้วย ยังทำสืบมาได้จนบัดนี้ ๖

๓๑ เนื่องด้วยการสอนบาลี ได้ตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นโดย
พระบรมราชานุญาต เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเปรี๊ญปราชญ์ในทางนี้ ใช้หลักสูตรใหม่ สอนความรู้
ด้วยวิธีเขียน เปรียญผู้สอบได้ ทรงตั้งเป็นเปรียญหลวงเหมือนกัน วัด
มหาธาตุได้จัดขึ้นตาม แต่การเรียนการสอนยากกว่าเรียนแลแปลด้วย
ปาก ยังมีทางอื่นจะพึงเลือกได้อยู่ ก็ยังมีผู้เลือกเขาข้างง่ายมากกว่า
จึงปลูกไม่คิด ในที่สุดต้องเลิกการสอนการสอบโดยวิธีนี้ สอนนักเรียน
เข้าแปลในสนามหลวงตามธรรมเนียมเดิม ๆ

๓๒ การสอนในมหาวิทยาลัย จัดเป็นชั้นละหลายรูป
ต้องการหนังสือเรียนฉบับละมาก ๆ ฉบับละนั้นมีไม่พอใช้ ได้ตั้งโรงพิมพ์
ขึ้นที่วัดอนโสมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
ครองวัด เพื่อพิมพ์แบบเรียนที่เป็นหลักสูตร ใช้เครื่องพิมพ์หลวงที่
หาขึ้นเมื่อครั้งพิมพ์พระบาลีไตรปิฎก หนังสือที่พิมพ์ขึ้น ใช้อักษรไทย
ยังประโยชน์ให้สำเร็จตามมุ่งหมาย แต่การตั้งโรงพิมพ์นั้นกลับเปลือง
ค่าเสียมากกว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่น เป็นอันต้องเลิกโรงพิมพ์ ว่าจ้าง
พิมพ์ที่โรงอื่นเสียค่าเสียขึ้นยกลง ทั้งพิมพ์หนังสือได้เร็วกว่ามาก
กว่าด้วย ยังใช้มาจนทุกวันนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๓) ๆ

๑. มหาวิทยาลัยนั้นจัดตั้งที่ตำหนักทรงพระคัมภีร์หอสหจร

๒. โรงพิมพ์ตั้งที่โรงพิมพ์เดิม ซึ่งสร้างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช แต่แทนพิมพ์ตั้งที่ศาลาญี่

๓๓ ได้จัดการสอนหนังสือไทย แลความรู้อย่างอื่นอันเนื่องกันขึ้น
 ในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามหลักสูตรของวิทยาลัยที่ตั้ง
 ขึ้นเพียงเพื่อจะเข้าเรียนบาลี แต่ก็ได้ผลดี นักเรียนผู้สอบได้ตามหลักสูตร
 เรียนบาลีรู้ง่ายเข้แลได้ความรู้ขึ้น นักเรียนนอกนี้ คบเรียนความรู้
 สูงขึ้นไปในโรงเรียนอื่นก็ได้ หลักสูตรนี้ก็ได้ใช้คราวหนึ่งในครั้งแรก
 จัดการเรียนหนังสือไทยตามวัดในต่างจังหวัด ที่ทรงอาราธนาข้าพเจ้า
 เป็นอรรถ ครั้นเลิกการสอบบาลีตามหลักสูตรของวิทยาลัยเสีย การสอบ
 ความรู้หนังสือไทยตามหลักสูตรของวิทยาลัยก็พลอยเลิกตามกัน เปลี่ยน
 มาใช้หลักสูตรของกรมศึกษาธิการ พอดีกับการเรียนตามวัดในต่าง
 จังหวัดที่จัดขึ้นเป็นโครงแล้วโอนไปให้กรมศึกษาธิการ ในชั้นนี้ ยังพยายาม
 จะให้โรงเรียนวัดนั้นเป็นโรงเรียนชเลยศักดิ์ เพื่อเป็นแบบอย่าง เป็นทาง
 ช่วยรัฐบาล แต่ไม่สำเร็จ เพราะไม่อาจให้เงินเกินครตามอัตราของ
 กรมศึกษาธิการ แลขยายการสอนอื่นจะต้องเพิ่มครูไม่คอยได้ ครุมัก
 ลาออก หากครูไม่คอยได้ จึงโอนให้กรมศึกษาธิการจัดเป็นโรงเรียน
 รัฐบาลมาจนบัดนี้ ยังเจริญอยู่ ฯ

๓๔ ในสมัยที่ข้าพเจ้าครองวัด การบำรุงของกลางวังรอยลง
 ภิกษุมือถือเรกสภาน้อยลง จะพนการถวายของกลางขึ้นไม่สะดวก เมื่อ
 จัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น คณะกรรมการฝ่ายศฤงษณ์ได้ขอกบุญ
 ชักชวนทนายทนายทนายวิชาทนายเพื่อบำรุง จักรพรรดิเป็นสมัยตั้งของ
 วิทยาลัยขึ้นได้ แลจักไว้เป็นทุนนอนจำนวนหนึ่งด้วย สมบัติของวิทยาลัย
 นี้ ที่มีใช้ทุนนอน มีคดีย่างของกลาง จำเป็นสาธารณะแก่วัดทั้งหลาย

ได้ มีทุนมากขึ้นโดยลำดับ ในเวลาทำการวิทยาลัยวังรอยลง มีผู้
 ปรึกษาเกิดกลั่นแกล้ง นอกจากของหลวงทรงปรึกษาประจำ แม่เข็น
 ยังบำรุงการเรียนการพระศาสนาอยู่ได้ตลอดมาจนทุกวันนี้ ที่ให้ขยาย
 กว้างขวางออกไปอีก เพราะผลแห่งทุนนอน ๑

๑๕ หนังสือเทศนาที่แต่งขึ้นใช้ในคราวที่สมเด็จพระมหาสมณ
 กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดนั้น เป็นของล่วงเวลาเสีย
 แล้ว ไม่จับใจผู้ฟัง ไม่ชวนให้สนใจ ได้คิดบำรุงการเทศนา ด้วยลัก
 ธรรมแก่กัน ให้สามารถเทศนาด้วยดีปากก็ได้อีก แต่งเรื่องขึ้นเองก็ได้
 เรื่องที่แต่งขึ้นในสมัยนั้น ได้พิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุแลธรรมสมบัติ
 ของมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อผู้สนใจในทางนี้เห็นเป็นแบบอย่าง
 เป็นผลดีมาก มีธรรมดึกดำบรรพ์มาก ไม่เฉพาะในวัดนี้ มีผู้สนใจ
 ฟังมากขึ้น ๑

๑๖ ได้พิมพ์หนังสือสอนพระศาสนา เฉพาะเรื่อง ๆ เป็นของแจก
 ตามคราวข้าง พิมพ์ในธรรมจักษุแลในธรรมสมบัติของมหามกุฏราช
 วิทยาลัยข้าง ๑

๑๗ ได้จัดตั้งอัมมัสสนะของเถกวัค ในวันอัมมัสสนะปกติ
 เวลาทำให้สวดนมัสการพระ วัชชีล ๕ แล้วฟังสังฆสน ๑

๑ หนังสือธรรมจักษุแรกออกเมื่อ เดือนตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗)
 หนังสือธรรมสมบัติแรกออกเมื่อ เดือนตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

๑๗ การให้วัตรป่ารายทำสามัคคีธรรม ชวนจะดื่ม จึงตั้งธรรมเนยมา
 ทำประจำ กำหนดทำในวันที่ ๑๑ มกราคม ที่เป็นวันพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดนี้ วัตถุประสงค์เพื่อให้ฝังอยู่ในใจของ
 พระภิกษุทั้งหลายสำเร็จไม่ ชวนให้ดื่มเสีย ต้องยกมาสมทบทำในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ
 เดือน ๖ ที่เป็นวันถึงน้ำค้างเย็นพอวิเศษบูชา จึงทำไถ่แม่น้ำตามวัน
 กำหนด ในการนี้ให้ชวนภิกษุสามเณรน้อยมาดื่มชาวดมชบะรับของ
 พระราชทานประจำเข้าในการปฏิบัติสังฆกรรม อธิศีลแก่ครุป่าราย ฯ”

๑ เรื่องตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ทรงพระนิพนธ์ไว้เพียงเท่านี้





ตำหนักจันทร์ ในวัดบวรนิเวศ



ตอน ๕ ภาคปลาย

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัด
ในรัชกาลที่ ๕

การต่าง ๆ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศ
โดยบรรยายที่แสงไว้ ในตอน ๕ ภาคต้นนั้น มีผลให้วัดบวรนิเวศกลับ
รุ่งเรืองขึ้นโดยอันนี้มา จนวิธีการปกครองวัดบวรนิเวศได้เป็นแบบ
อย่างใช้แพร่หลายต่อไปในวัดอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก การที่ทรงศึกษะจัดขึ้น
ใหม่นั้นเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือวิธีการเล่าเรียนของพระภิกษุ
สามเณรซึ่งไปบวชอยู่ในวัดบวรนิเวศ ทรงกำหนดขึ้นเป็น ๒ ชั้น ชั้นต้น
เป็นการเล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ ให้เล่าเรียนพระ
ธรรมวินัยโดยภาษาไทยในทางที่จะเป็นนักธรรม ชั้นสูงขึ้นไปเป็นการ
เล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรที่บวชอยู่นาน ให้เล่าเรียนภาษา
บาลีในทางที่จะเป็นเปรียญ ทรงแต่งตำราเรียนและกำหนดหลักสูตร
ตลอดจนวิธีสอบความรู้ ให้ปรากฏคุณวิเศษเป็นชั้นลำดับกัน อาศัย
วิธีการเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นนั้น บัณฑิตที่ไปบวชอยู่วัดบวรนิเวศ แม้
บวชอยู่เพียงพรรษาเดียวก็ได้ความรู้พระศาสนาแลทางธรรมปฏิบัติเป็น
คุณสมบัตินักบวชต่อไป ยิ่งบวชอยู่นานก็ยิ่งได้คุณสมบัตินิ่งขึ้น ที่จะไป
บวชอยู่เปล่า ๆ ไปหลงเล่าเรียนวิชาอันปราศจากสารประโยชน์หาไม่
เมื่อประจักษ์ความชัดนี้ ก็มีกุลบุตรพากันนิยมไปบวชอยู่ในสำนักวัด

ขวณิเวศมากขึ้นทุกที และมีผู้ศรัทธาท่านบำรุงการเล่าเรียนที่ทรงจัด
ขึ้นนั้นแพร่หลาย จนทรงสามารถจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นทั่ว
ขวณิเวศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ แล้วจึงเป็นสาขาค่อยไปในวัดอื่น ๆ อีก
หลายวัด เรื่องตำนานของมหาวิทยาลัยมีแจ้งอยู่ในหนังสือ
อื่น คือหนังสือธรรมจักษุเป็นต้นโดยพิศดาร จะกล่าวต่อไปในหนังสือ
เฉพาะแต่ท่อนของขวณิเวศเรื่องตำนานของวัดขวณิเวศ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ รัชกาลที่ ๕ ยินนาไนไ้ ๒๗ ปี เสด็จออกด้วยรัชกาล
ที่ ๓ มีการพระราชพิธีสมโภชศิริราชสมภพเมื่อเดือนมีนาคม ใน
การพระราชกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
บริภาษพระราชทรัพย์ชุกชุมในการปฏิสังขรณ์วัด
สุทัศน์เทพราราม อันเป็นพระอารามซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทอดฟ้าฟ้าโลกไ้ทรงเริ่มสร้างส่วน ๑ อีกส่วน ๑ ทรงพระราชอุทิศ
กุลนักรเรียนในมหาวิทยาลัย เสด็จพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ไ้มีการพิธีทั่วขวณิเวศเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม
เวลาบ่ายไปรูกให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ
ทรงเชิญพระราชหัตถเลขาถึงพระราชทรัพย์ซึ่งทรงบริภาษนั้นเสด็จไปยัง
วัดขวณิเวศต่างพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อยังดำรงพระยศ
เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กับทั้งพระสงฆ์ซึ่งเป็นกรรมการอาราม
แลนักรเรียนมหาวิทยาลัย ทั้งกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์คฤหวั
เสด็จอยู่ท้ในพระอุโบสถ พระเทพกวี (เอื้อสโก อ่อน ซึ่งภายหลังไ้เป็น

ที่พระสาสนโสภณ) ผู้เป็นสภานายกกรรมการในชั้นนั้นอ่านศาลาถวาย
ไชยมงคลี พอจบลงพระสงฆ์สวดไชยปริต แตรวงทหารแถวกอง
เกียรติยศประโคมเพลงสรรเสริญพระบารมี เสร็จพิธีถวายไชยมงคล
แล้วสภานายกกรรมการแจกรางวัลแก่นักเรียนตามพระบรมราชทิศ
แล้วถวายคำถวายไชยมงคลแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ที่จะได้เชิญ
ไปทูลเกล้าฯ ถวาย

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จทอดพระเนตรมหามกุฏราชวิทยาลัยครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม
ในวันพระราชทานพระกฐิน ทรงทอดพระกฐินวันนั้นแต่่วิกขจรนิเวศ
วิกเขี้ยว ครั้นเสร็จการพระกฐินแล้วเสด็จทอดพระเนตรวิทยาลัย
กรรมการฝ่ายสมณและฝ่ายคฤหัสถ์ ทั้งบันไดนักเรียนแลพวกทนาย
ทนายท้าวซึ่งอุปการวิทยาลัยได้นำถวายไชยมงคล เสด็จพระราชดำเนิน
ทอดพระเนตรสถานที่ทั่วทุกแห่ง ครั้นเสด็จกลับคืนยังพระบรมมหา
ราชวัง ในวันนั้นโปรดฯ ให้ราชเลขาณการเชิญพระราชหัตถเลขาไปยัง
กรรมการวิทยาลัย พระราชทานพระบรมรูปสำหรับวิทยาลัย กับทั้งเงิน
ยี่สิบละซึ่ง ๑ เท่าจำนวนบริษัทกาลล่วงมา เป็นที่หมายความพอพระ
ราชกรุณาไทยที่ใต้ทอดพระเนตรเห็นการที่ไ้จัดในมหามกุฏราชวิทยาลัย
ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี
นารดฯ ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ในเวลาพระบาท

๑ พระราชหัตถเลขาแลศาลาถวายไชยมงคล มีสำเนาอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
ร.ศ. ๑๐๔ หน้า ๔๖๖ และหน้า ๔๗๘

สมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาศยุโรปครั้งแรก ได้
เสด็จทอดพระเนตรมหาวิทยาลัย ในวันทรงทอดพระกฐินวัค
ขวรรณีเวช เมื่อวันที่ ๓๕ ตุลาคม (ร.ศ. ๑๓๖) ใต้รับเสด็จเหมือน
พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรอีกครั้ง ๑
เมื่อเสด็จกลับยังพระบรมมหาราชวัง ได้มีพระราชหัตถเลขาทรง
อนุโมทนา แลพระราชทานเงินบำรุงวิทยาลัย โดยพระราชศรัทธาเป็น
ส่วนพิเศษด้วย ๔๐๐๐ บาท

การบำรุงมหาวิทยาลัย นอกจากของหลวงพระราชทาน
ยังมีที่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายในฝ่ายนอก ตลอดจนราษฎร
เกอกุลอีกเป็นอันมาก ที่บริจาคทรัพย์จำนวนมากถวายเป็นทุนอน
เรียกว่า “บุญนิธิ” ก็มี ทรัพย์จำนวนน้อยลงมาถวายทุกปีไปก็มี
ถวายเป็นครั้งเป็นคราวก็มี ข้างที่การบำรุงนั้นมีพอทั่วขวรรณีเวช
เพราะเป็นที่ตั้งมหาวิทยาลัย แต่เป็นประวัติส่วนวิทยาลัย
อันมีรายการโดยพิศดาร พิมพ์อยู่ในหนังสือรวมรักขานั้นแล้ว จะไม่
นำมากล่าวซ้ำในนี้

ตั้งแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงจักวัดได้เรียนสำหรับพระ
ภิกษุสามเณรขึ้นในวัดขวรรณีเวช เจ้านายที่ทรงผนวชต่อมาประทับอยู่แต่
ที่วัดขวรรณีเวชแห่งเดียว แม้ชั้นหม่อมเจ้าที่ทรงผนวชไปอยู่วัดอื่นนั้นเป็น
อันไม่มี การทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแลพระเจ้าลูกยาเธอใน
สมัยเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงครองวัดขวรรณีเวชในรัชชกาล
ที่ ๕ มี ๔ คราวคือ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๙๙) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า
กิติยากรวรลักษณกับ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตร วัฒนาคม
(คือกรมพระจันทบุรีนฤนาถกับกรมหลวงปราจิณกิติบดี) ทรง ผนวช
เป็นพระภิกษุมีการสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๓๘
กรกฎาคม ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วพระ
บาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพาไปส่งยังวัดบวรนิเวศ
ประทับอยู่ที่ตำหนักทรงพรตทั้ง ๒ พระองค์นั้นลาผนวช

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เทชาวร
กรมขุนนครราชสีมาทรงผนวชเป็นสามเณร สมโภชที่พระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม (ร.ศ. ๙๒) รุ่งขึ้นวันที่ ๕ ไปรดา
ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ทรงพระที่นั่งพุทธศาลสำหรับพระเกียรติยศ
สมเด็จพระบรมราชเจ้า มีกระบวนทหารบกกระบวนตำรวจแลกรมวังพร้อม
ด้วยเครื่องสูงกลองชนะแห่จากพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ออกประตูศรีสุนทร
ประตูเทวาภิรมย์เลยชนทางเหนือกลับเข้าประตูวิเศษไชยศรีมาประทับ
เกยพลับพลาเปลื้องเครื่องข้างหลังวัด แล้วเสด็จเข้าไปทรงผนวชที่ใน
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นเพลาย่ำพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ไปส่งยัง วัด บวร
นิเวศ เสด็จประทับอยู่ณพระที่นั่ง ๕ มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์เลี้ยง
พระในการสมเฑาะพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ เสด็จขึ้นพระที่นั่ง ๕ เป็นส่วนของ
สมเฑาะพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงจักด้วยอีกส่วน ๑ ต่อมาได้ ไปรดา ๑

ให้ มีการฉลองสมเเคพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ที่ทรงผนวช นิมนตร์พระสงฆ์
ซึ่งได้นั่งในการทรงผนวชสวดพระพุทธมนตร์ในท้องพระโรงกลางพระที่
นั่งจักรีมหาปราสาทเมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม รุ่งขึ้นทรงประเคนอาหาร
บิณฑบาตเลี้ยงใต้พระสงฆ์ณพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ . แล้ว
พระราชทานเครื่องไทยธรรมทั่วกัน ครั้นถึงเดือนพฤศจิกายน วันที่ ๘
ไปรค ๑ ให้ มีเทศน์มหาชาติณพลัยพลาสวนแจ้งแจ้งในพระราชวังสวนกุหลาบ
เนื่องในการฉลองพระชนม์พรรษาครบ ๕๐ ปี สมเเคพระเจ้าลูกยาเธอ ๑
ถวายเทศน์ากัณฑ์ฉกัณฐะกัณฐะวิชัย ครั้นนั้นไปรค ๑ ให้ขอแรงพระบรมวงศา
นวงศ์แลข้าราชการบางคนทำรูปผลไม้ม่าง ๆ โดยฝีมือกระบวนช่าง เช่น
เครื่องบูชากัณฑ์เทศน์ แทนกระจากใหญ่อันเคยทำถวายในเวลาสมเเค
พระเจ้าลูกยาเธอถวายเทศน์มหาชาติมาแต่ก่อน แลผลไม้ม่างเครื่องบูชา
กัณฑ์เทศน์ครั้งนั้นสมเเคพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ถวายเป็นพุทธรูปบูชา
พระอารามต่าง ๆ ยังปรากฏอยู่โดยมาก สมเเคเจ้าฟ้ากรมขุนนคร
ราชสีมาทรงผนวชณณวันที่ ๑๕ พฤศจิกายนจึงลาผนวช

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร. ศ. ๑๒๓) สมเเคพระบรมโอรสาธิราช (คือ
พระบาทสมเเคพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
แลสมเเคพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลธิเบศร์ กกรมชนสงขลา
นครินทรทรงผนวชเป็นสามเณร มีการสมโภชณพระที่นั่งอมรินทร
วันฉัตรเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม รุ่งขึ้น วันที่ ๒๑ เวลาเช้าไปรค ๑ ให้แห่
เศกขโดยกระบวนอย่างพระมหาอุปราช สมเเคพระบรมโอรสาธิราช

ทรงพระราชยานหาม ๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงพระราช
 ยานหาม ๕ ดำรงแลมหากเล็กตำแหน่งในฝ่ายพระราชวังบวรแต่เสด็จ
 เพิ่มทหามหาคเล็กแซ่งเป็นกระบวรหลัง แห่จากพระทวารเทเวศร์รักษา
 ไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงผนวช
 ตอนในเพล เมื่อเลี้ยงเพลพระสงฆ์แล้วสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลา
 นครินทร์ทรงผนวช แลในย้ายวันนั้นโปรดฯ ให้มีมนต์พระราชาคณะซึ่ง
 ได้นั่งหัตถุบายครวญ ๑๕ รูป มีสมเด็จพะ มหาสมณเจ้าฯ เป็นประธาน
 สวดมนต์สมเด็จพะบรมโอรสาธิราชที่พระอุโบสถวัดพระพุทธรัตนสถานเป็น
 ทฬัทธิกรรมอีกครั้ง ๑ ให้เหมือนอย่างเมื่อครั้งพระองค์ทรงผนวชเป็นพระ
 ภิกษุ เสร็จแล้วจึงเสด็จทรงรดพระที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพะมหาสมณ
 เจ้าฯ แลสมเด็จพะบรมโอรสาธิราช กับสมเด็จพะเจ้าลูกยาเธอที่ทรง
 ผนวชใหม่เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ สมเด็จพะบรมโอรสาธิราชเสด็จ
 ประทับอยู่ณพระที่นั่งบนหย้า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลาประทับอยู่
 ณตำแหน่งที่ทรงพรต แลสมเด็จพะมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดให้มีการ
 สวดมนต์เลี้ยงพระในการเสด็จขึ้นพระบนหย้าด้วย

ในเวลาเมื่อสมเด็จพะบรมโอรสาธิราชทรงผนวชอยู่นั้น เมื่อเสร็จ
 การทรงศึกษาพระธรรมวินัย แลถึงกำหนดการปกครองคณะสงฆ์ใน
 กรุงเทพฯฯ แล้ว ได้เสด็จไปทอกระเนตรการคณะสงฆ์หัวเมืองมณฑล

ปรากฏขึ้น ต่อมาถึงเดือนธันวาคมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เสด็จขึ้นหัวโปรก ๑ ให้มีการฉลองสมเภาพระบรมโอรสาธิราชแลสมเภา
 พระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ที่ทรงผนวชที่ในพระบรมมหาราชวังเมื่อวันที่ ๓๐
 ธันวาคม นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่งหัดบวชทั้ง ๓๐ รูปสวดพระพุทธมนตร์
 ในท้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รุ่งขึ้นวันที่ ๓๑ ทรงประเคน
 อาหารบิณฑบาตเลี้ยงโต๊ะพระสงฆ์ ที่พระที่นั่งมณีสถานบรมอาคัน
 แล้วพระราชทานไทยธรรมเป็นฉลากของค์ละ ๓ สิ่งทั่วกัน

ในวันที่ ๓๑ ธันวาคมนั้นเริ่มการพิธีลาผนวช ทรงนิมนต์พระสงฆ์
 ๓๐ รูป มีสมเภาพระมหาสมณเจ้า ๑ เป็นประธาน สวดพระพุทธมนตร์
 ที่พระชนหยา ครั้นสวดมนตร์จบ ถึงเวลาบ่าย ๔ นาฬิกาได้พระฤกษ์
 เสด็จลาผนวช ทรงสมาทานพระองค์เป็นอาภรณ์ทรงศีลแล้วเสด็จสู่ที่ทรง
 ทานราชประเพณี แลยังเสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศต่อมา รุ่งขึ้น
 วันที่ ๑๒ ธันวาคม ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงพระสงฆ์ซึ่งได้
 สวดพระพุทธมนตร์เมื่อวันก่อน ต่อมาในวันที่ ๑๓ ธันวาคมเริ่มการพิธี
 สมเภาเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงลาผนวช นิมนต์พระสงฆ์สวดมนตร์
 ที่พระชนหยาเหมือนวันก่อน รุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ ธันวาคมเลี้ยงพระแล้ว
 เวลา ๘ นาฬิกาถึงพระฤกษ์ สมเภาพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ลาผนวช แล้ว
 ประทับแรมอยู่ที่วัดบวรนิเวศอีกคืน ๓ ถึงวันที่ ๑๕ ธันวาคมเป็นวัน
 จัมนัสสวณะ เสด็จไปทรงธรรมในพระอุโบสถ แล้วจึงเสด็จกลับคืน
 พระราชวัง

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า
สรีรังษีประยุพินธ์ (คือกรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) ทรงผนวชเป็น
พระภิกษุ สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์
รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ ทรงผนวชที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้ว
พระบาทสมเด็จพระ ๖ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ ไปส่งที่วัดบวรนิเวศ
ประทับอยู่ที่ตำหนักทรงพรต ทรงผนวชอยู่พรรษาหนึ่งแล้วลาผนวช

ในเวลาซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงครองวัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕ มีการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่
วัดบวรนิเวศ อันนับเป็นการพิเศษหลายครั้ง คือ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระ ๖ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงปลารมถึงที่ได้มีพระราชดำรัสถวายที่วิสุงคามสีมาวัดบวรนิเวศวิหาร
ต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อเวลา
ประสูติพระชนก เพื่อจะให้พระสงฆ์ทำอุโบสถกรรมสวดพระปาฏิโมกข์ใน
พระตำหนักที่ทรงประสูติได้ ไม่ขัดข้องแก่พระวินัยบัญญัติ ครั้นวันที่ ๓๓
ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๓ วันเสด็จพระราชทานพระกฐินวัดบวรนิเวศ จึง
โปรดฯ ให้ทำใบพระราชอุทิศที่วิสุงคามสีมา ทรงนำไปถวายแก่สมเด็จ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็น
กรมหมื่น ๖ ซึ่งได้ทรงครองวัดต่อมา ความในประกาศพระบรม
ราชโองการมีดังนี้

ประกาศพระราชทานที่วิสุงคามสีมาวัดบวรนิเวศ

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม มีพระบรมราชโองการประกาศไว้แก่พระสงฆ์ ซึ่งอยู่ในพระอารามวัดบวรนิเวศวิหาร แลพระสงฆ์อันมาแต่ทิศทั้งสี่ให้ทราบทั่วกันว่า เมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๓ ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมประสูจรพระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เวลาเสด็จประทับอยู่นั้นเป็นเวลาซึ่งพระสงฆ์จะได้ทำอุโบสถกรรม ทรงทราบว่าพระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์จะเสด็จไปพระอุโบสถ ทรงทำอุโบสถกรรมตามวินัยนิยม ทรงพระราชดำริที่ว่า พระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ก็เป็นพระราชอุปัชยาจารย์ ทรงพระชราพระชนมายุเจริญกว่า ๘๐ ปี ทั้งพระอาการที่ทรงประสูจรครั้งนี้มากถึงเพียงนี้แล้ว หากควรที่จะให้เสด็จไปทรงทำอุโบสถกรรมณพระอุโบสถไม่ ถ้าที่เขตรำหนักระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงพระราชอุทิศเป็นที่วิสุงคามสีมา ให้พระสงฆ์ได้ประชุมทำอุโบสถกรรมในที่นี้ได้แล้ว จะเป็นความสำราญสรวกแก่พระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทั้งพระสงฆ์ทั้งปวงก็จะมีความชื่นชมยินดีประการหนึ่ง วัดบวรนิเวศวิหารนี้มีกุฎสงฆ์เป็น ๒ แผนกอยู่ กุฎสงฆ์ส่วนที่อยู่ฟากคลองข้างนี้มากกว่าส่วนที่อยู่ฟากพระอุโบสถ เมื่อพระสงฆ์ในแผนกนี้อาพาธหนักจะไป

ทำอุโบสถปวารณาที่พระอุโบสถ ย่อมเป็นความลำบากมาก ควรจะทรง
พระราชอุทิศที่เขตรคำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศว
ริยาลงกรณ์ให้เป็นทีวีสงคามสมาธิส่วนหนึ่ง เพื่อให้สังฆกรรมแห่ง
สงฆ์สำเร็จได้ทั้งสองเขตรสมา คล้ายคลึงกับพระอารามที่เป็นมหาสมา
แลชัณฑสมาณนั้น จึงได้ทรงพระราชอุทิศที่เขตรคำหนักพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ กำนันทวนชอกนำคำหนักตั้งแต่
มุมกำแพงแก้วตรงหอเชิ่วไปจนถึงมุมกำแพงแก้ววัดหิโธระนังยาว ๑๖ วา
๓ ศอกคืบ กำนันเห็นอั้งแต่่มกำแพงแก้ววัดหิโธระนังไปจนทวม
คำหนัก กว้าง ๓๓ วา ๒ ศอกคืบ กำนันทวนชอกหลังคำหนักตั้งแต่่ม
คำหนักไปตามแนวรั้วถึงมุมพระที่นั่ง ยาว ๑๖ วา ๓ ศอกคืบ กำนันได้
ตั้งแต่่มพระที่นั่ง ยาว ๑๖ วา ๒ ศอกคืบ กำนันทวนชอกหลังคำหนักตั้งแต่่ม
กำแพงแก้วตรงหอเชิ่วไปจนถึงมุมกำแพงแก้ววัดหิโธระนังยาว ๑๖ วา
๓ ศอกคืบ ให้เป็นทีวีสงคามสมาธิ ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหาจากพระราช
อาณาเขตร เป็นทีวีสงคามสมาธิสำหรับพระสงฆ์ฉันมาแล้วและมาแต่จาตุรทิศ
ซึ่งสมควรจะทำสังฆกรรมในสำนได้ทำสังฆกรรมตามความประสงค์
ประกาศพระบรมราชูทิศ ไว้แต่วันที่ ๒๓ กันยายน รัตนโกสินทร
ศก ๑๑๑๑ พระพุทธศาสนา ๒๔๓๕ พรวรษา เป็นวันที่ ๘๗๑๖ ใน
รัชกาลปัจจุบัน



ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระไตรปิฎกซึ่งทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ มี
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นประธาน ทรง
ชำระต้นฉบับแล้วยกขึ้นพิมพ์สำเร็จ จึงโปรดฯ ให้มีพิธีการฉลอง

ณพระที่นั่งอนันตสมาคม แลพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เนื่องในการพระราชพิธีราชาภิเษก ตั้งแต่วันที่ ๘ ธันวาคม พระสงฆ์ ๓๐๒๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ ๓ วัน เวลาค่ำมีดอกไม้ไฟแลมหรสพสมโภชที่ท้องสนามไชย รุ่งขึ้นเวลาเช้าเสด็จพระ เวลาบ่ายเสด็จออกทรงโปรยที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ในวันที่ ๑๑ เวลาบ่ายเวียนมเหยบนสมโภชเป็นเสร็จงาน ต่อนั้นโปรดฯ ให้มีการบวชแห่งหลวงสมทบกับบวชแห่งเจ้าอาวาสักการีพระไตรปิฎก ให้ไปยังพระอารามต่าง ๆ ที่ใต้พระราชทานพระไตรปิฎก ส่วนวัคขวนีเวศเมื่อแห่งพระไตรปิฎกไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดให้มีการฉลองทั่ววัดด้วยอีกส่วน ๑ นิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ๓ วันในพระอุโบสถ รุ่งขึ้นเสด็จพระ แล้วสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ เมือยังเป็นพระธรรมโกษา เทศนาถวายพระราชกุศลฉกั ๑ เป็นเสร็จงาน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ เสด็จพระราชดำเนินยังมหาเมฆกุฎราชวิทยาลััย ครั้ง ๑ แลสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จยังมหาเมฆกุฎราชวิทยาลััย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ครั้ง ๑ ซึ่งได้พระรณามาแล้ว นอกจากนั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศยุโรป ครั้งแรกนั้น เสด็จไปทรงนมัสการลาบูชาพระพุทธรูปชินลััย แลทรงทอดผ้าไตรสัักปรณพระศัพสมเษกพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระบรมราชูปถััยจารย์ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน

๑ พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า ซึ่งสร้างแต่รัชกาลที่ ๔ ที่ในพระบรมมหารัวังอยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

แลในวันนั้นได้ทรงนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร
 กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ
 (กรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร) แลพระองค์เจ้ากิดกนพรตน์ (กรมหมื่น
 สรรควิไลยนฤปติ) ซึ่งจะตามเสด็จออกไปแล้วอยู่เล่าเรียนอยู่ในยุโรป
 ไปปฏิญาณพระองค์เป็นอาสาสมัครในที่ประชุมสงฆ์ มีสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นประธานที่ในพระอุโบสถ
 วัดบวรนิเวศด้วย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จกลับคืนยังพระนครในเดือนธันวาคม โปรดให้มีการสมโภช
 พระพุทธชินสีห์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กับพระสงฆ์คณะธรรมยุติก
 พร้อมกันจัดการรับเสด็จที่วัดบวรนิเวศ ตกแต่งเครื่องประดับทั่วไป
 ทั้งบริเวณวัด ถึงวันที่ ๒๓ ธันวาคม พระสงฆ์ธรรมยุติกที่ที่อยู่ใน
 กรุงเทพฯ แลหัวเมือง รวมกันประมาณ ๖๐๐ รูป มาประชุมพร้อมกัน
 ที่วัดบวรนิเวศ พระราชาคณะแลพระครูฐานานุกรมเปรียญนั่งที่ในพระ
 อุโบสถ พระสงฆ์นอกนั้นนั่งที่พระวิหารศาลาแลปราสาทปลูกขันธ์ที่ในวัด
 พอกท่ายกแลท่ายิกาช้างช้างรูงมหลามกุฎราชวิทยาลัย ก็มาประชุมคอย
 รับเสด็จอยู่ที่วัดบวรนิเวศด้วยพร้อมกัน ครั้นเวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงรถพระที่นั่งมีกระบวนแห่เสด็จไปยัง
 วัดบวรนิเวศ เสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงคุกเข่ากราบเครื่องนมัสการ
 แลถวายกระถางใหญ่ทำด้วยศิลาสี่เหลี่ยมจำหลักลายคู่ ๑ กับโคมตั้งกิ่ง
 ไฟฟ้ากำไหลคู่ ๑ ซึ่งทรงจัดทำมาแต่ยุโรป ทรงพระราชอุทิศบูชา

พระพุทธรูปจีนสี่ที่ แล้วเสกประทับราชอาสน์รับพระพรของพระสงฆ์
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายพระรูปพระพุทธรูปจีนสี่ที่ มีกรอบอันวิจิตร
 องค์ ๑ แลพระพรไชยมงคลในนามของพระสงฆ์วัชรนิเวศ หม่อมเจ้า
 พระศรีสุคตคัคยานุวัตร สภานายกกรมการถวายพระพรไชยมงคลใน
 นามของมหามกุฏราชวิทยาลัย แล้วสมเด็จพระสังฆราชวัชรราชประทีป
 ถวายพระพรไชยมงคลในนามของพระสงฆ์ธรรมยุติกาทัวไป ครั้นจบลง
 พระสงฆ์พร้อมกันสวดคาถาถวายพระพรซึ่งได้แต่งขึ้นใหม่สำหรับงานนี้
 เจ้าพนักงานศิระฆังสัญญาณ มีพาทย์แตรวงประโคมเพลงสรวงเสวิญ
 พระขามมี ครั้นสวดเสกประโคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบ จยพระราชดำรัสมีประโคมสาธุการ
 อีกครั้ง ๑ แล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายเทวัญพระพุทธรูปจีนสี่
 ที่ซึ่งสร้างขึ้นเป็นของแรกในงานนี้ แลพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
 ถวายคำไชยมงคลซึ่งพระสงฆ์แต่งแลเขียนมาให้ถวายเป็นส่วน
 ตน ๆ เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระ
 ครั้นเสร็จการสมโภชจึงเสกพระราชทานเริ่ผ่านที่พระสงฆ์แลอุบาสก
 อุบาสิกาทั้งประชุมในวัชรนิเวศ เสด็จผ่านถึงที่ใดก็ถวายไชยมงคล
 ณที่นั้น เสด็จไปทรงบูชาที่พระเจดีย์และพระวิหาร แล้วเสด็จไป
 ประทับที่พลับพลาณอกวัดทางบ้านควนคก ทอดพระเนตรแก่พระรูป
 พระพุทธรูปจีนสี่ที่ กับทั้งคำถวายไชยมงคลซึ่งพระสงฆ์ถวายในวันนั้น
 อันมีกระบวนแห่เข้าไปส่งยังพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงรุดออกไป

เพลิงเป็นพุทธบูชาเนื่องในการสมโภชพระพุทธชินสีห์ แลเสกขไปบูชา
แลทอผ้าไตรสดับปกรณ์พระศพสมเฑาะกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
แล้วเสกขกลับคืนพระบรมมหาราชวัง

ถึง พ. ศ. ๒๔๔๓ ทรงพระราชดำริว่าเป็นเวลาว่างราชการ
สำคัญ พระบรมศพพระศพเจ้านายซึ่งทรงพระเกียรติยศสูงค้ำอยู่หลาย
พระองค์คือ พระบรมศพสมเฑาะพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาว
ชิรุณหิศ และพระศพสมเฑาะพระเจ้านมยิกาเธอ กรมพระยา
สุวราชกุมารประยูรเป็นต้น จึงโปรดฯ ให้ทำการพระเมรุทองสนาม
หลวง แต่พระเมรุครั้งนั้น มีพระราชประสงค์จะเลือกวิธีกะเกณฑ์มาให้
ไพร่พลได้ความเดือดร้อน โปรดฯ ให้จัดการสร้างพระเมรุใหญ่อย่างแต่
ก่อนเสีย ให้ซ่อมแปลงพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธารวาศ ในพระ
ราชวังบวรตอนซึ่งโค รอกำแพงปราบทเป็นทองสนามหลวงแล้วนั้น เป็น
พระเมรุพิมานที่คงพระศพ ปลุกพระเมรุมณฑปค่อออกมาเป็นทพระราช
ทานเพลิง ปลุกสร้างแต่พลับพลาภิโรงงารมหรศพแลสถานที่ต่าง ๆ
ตามแบบขารพระเมรุใหญ่ทองสนามหลวงแต่ก่อนมา

ในการพระเมรุทองสนามหลวงครั้งนั้นโปรดฯ ให้ถวายพระเพลิง
พระศพสมเฑาะพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก่อน
พระบรมศพและพระศพอื่น ประกาศกระแสพระราชดำริที่ว่า “พระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเฑาะพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์” แต่เมื่อยังดำรง

• ที่ให้พระนามว่าสมเฑาะพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็ดี
สมเฑาะพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็ดี เป็นของทรงบัญญัติขึ้น
ขึ้นหลัง

พระชนม์น้อยนั้นได้เป็นพระบรมราชูปถัมภ์อาจารย์มีพระเดชพระคุณมา บัณฑิต
 นฤศรราชที่พระราชนานเพลิงพระศพแล้ว สมควรที่จะยกย่องให้เป็น
 พิเศษ เพื่อใ้พระราชนานเพลิงก่อนพระบรมศพและพระศพอื่น ๆ
 และจะได้ทรงกระทำสักการบูชาให้เพียงพอกับพระเดชพระคุณซึ่งได้ทรง
 มีมา ” ดังนี้

จารพระศพ เริ่มเมื่อวันที่ ๖ มกราคม พระราชนานเพลิงพระ
 บุพโพทพระเมรุอันซึ่งปลุกขนานพระคานักในวัดบวรนิเวศ พร้อมกัน
 พระบุพโพทสมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชกรรม
 วาจารย์ เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 ไปทรงทอดผ้าสัปตกระณี แล้วพระราชนานเพลิงพระบุพโพท ส่วนจาร
 พระเมรุนั้น วันที่ ๑๓ มกราคม ไปรด ๗ ให้เชิญพระพุทธรูปสี่องค์
 ปฏิมากรแห่งจากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระราชวังบวรออกไปสมโภช
 ที่พระเมรุพิมาน พระสงฆ์ ๒๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ แล้วทรงจรดดอกไม้
 ไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา วันจันทร์ ๑๔ มกราคม เวลาเช้าเชิญพระ
 สงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์ แล้วเวียนน้อมขึ้นสมโภชพระพุทธรูปสี่องค์ เวลา
 บ่ายแห่กลับไปยังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในบ่ายวันนั้นแห่พระอัฐิสมเด็จพระ
 พระบรมราชเจ้า ๑ ทั้ง ๓ รัชกาล และพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
 พระชนเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระราชวังบวรไปสมโภชที่พระเมรุพิมาน
 พระสงฆ์ ๔๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ และสัปตกระณี ๒๐๐ รูปแล้วเสด็จ
 ออกพลับพลาทรงจรดดอกไม้เพลิง แล้วแห่พระบรมอัฐิกลับคืนไปยัง
 พระราชวังบวร ในการสมโภชพระพุทธรูปสี่องค์และพระบรมอัฐินี้มีมหาด
 ทั้ง ๒ วัน

วันที่ ๑๕ มกราคม เวลาอีก ๕ นาฬิกา เชิญลงทรงพระศพ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตั้งบนยานมาศ
สามลำคานประกอบพระโกษฐ์ทองใหญ่ แห่โดยกระบวนน้อย สมเด็จพระ
กรมพระยวชิรญาณวโรรสทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพจากวัดขวรนิเวศ
ไปยังนำวัดพระเชตุพน ครั้นเวลาเช้า ๗ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดผ้าสัปตกระณพระศพ แล้วเชิญ
พระโกษฐ์ขึ้นประดิษฐานบนเวชยันต์ราชรถ ตั้งกระบวนแห่เป็นกระบวน
ใหญ่ตามราชพิธีขบวน แลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรสทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพ กระบวนหลังมีกระบวน
พระสงฆ์ สมเด็จพระราชาคณะนั่งเรือ พระองค์เจ้าพระทรงเสด็จ
และพระราชาคณะนั่งแคร่ พระสงฆ์ขึ้นพระศรูดานุกรมเปรียญถือ
พิภพคู่เดินตามพระศพ แห่ทางถนนสนามไชยไปยังพระเมรุพิจาม
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแลมีการมหรสพสมโภชพระศพ ถึงวันที่ ๑๖
มกราคม เวลาบ่ายถวายพระเพลิง วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาเช้าเสด็จ
ออกทรงเก็บพระอัฐิแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วน ๑ ไว้ในพระโกษฐ์ทองคำลงยา
ราชวาทีกตามราชพิธีขบวน เพื่อจะประดิษฐานไว้ณหอพระนาคในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม อีกส่วน ๑ ไว้ในพระเจดีย์ศิลาทองขนาดเล็ก
เพื่อจะประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชาณวัดขวรนิเวศ เมื่อทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลในตอนเช้าแล้ว แห่พระอัฐิในพระเจดีย์ศิลาทองกับพระ
อัฐิไปยังวัดขวรนิเวศ เชิญพระโกษฐ์พระอัฐิประดิษฐานไว้ใน
พระเมรุพิจาม มีการสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอีกวัน ๑

กษัตริย์ ๓ เวลากลางคืนจึงแห่พระโกษฐ์พระอัฐิไปยังวัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม

ต่อมาถึงวันที่ ๒๓ เป็นกำหนดทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัสมวาร
แลชั้นพระอังคาร เชิญพระเจ็กัยศิลาทองซึ่งทรงพระอัฐิด้วยตั้งพระอัง
การประคิณฐานที่ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ เวลาเช้ามีการทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศล นิมนต์พระสงฆ์ ๓๐ รูปฉันที่ในพระอุโบสถแล้วสวดปกรณ์
๓๐๐ รูป เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
พระราชดำเนินยังวัดบวรนิเวศ พระสงฆ์ที่ไต่ฉันเช้า ๓๐ รูปนั้นเชิญ
พระพุทธรูปมณฑลทรงทอดผ้าไตรสวดปกรณ์แล้ว เชิญตั้งพระอังคารไป
ยังวิหารเก๋ง ทรงบำเพ็ญพระอังคารในฐานพระพุทธรูปญายออักเคะ ซึ่ง
เป็นพระฉลองพระองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ
วิริยาลงกรณ์ แล้วมีเทศนาเป็นธรรมทานที่นำพระอัฐิกันต์ ๓ เสริบแล้ว
เชิญพระเจ็กัยศิลาทองซึ่งทรงพระอัฐิขึ้นประคิณฐานไว้บนตำหนัก เสริบ
การพระศพทั้งนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นอภิลักขิตสมัยรัชกาลที่ ๕ ยินนานจำนวน ๔
ถึงสองเท่ารัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้ทำการพระราชพิธีทวาราภิเศกฉลอง
ราชสมบัติ เนื่องในการพระราชกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญในครั้งนั้น พระราช
ทานบำเหน็จบุญบารุงวัด แลเกื้อกูลแก่พระภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศ มี
พระราชหัตถเลขาทรงแสดงพระบรมราชูปถัมภ์พระราชทานดังนี้

ประกาศพระบรมราชูทิศ
 วัตถุประสงค์สำหรับบำรุงวัด แลเกื้อกูลแก่ภิกษุสามเณร
 วัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ขอประกาศแก่พระเถรานุเถระในคณะธรรมยุติกนิกาย ท้ายนี้แต่
 วันข้าพเจ้าได้รับศิโรราชสมบัตย์สืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนารถ
 ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐมาจนถึงวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร
 ศก ๑๒๒ นี้ คิดเป็นวัน ๑๒๗๔๔ วัน ได้สั่งเท่าจำนวนวันที่สมเด็จพระ
 พระบรมชนกนารถได้ทรงรับแลดำรงศิโรราชสมบัตินี้มา จึงได้บำเพ็ญ
 การกุศลถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์ อภิเษกถวายฉลองพระเดชพระคุณ
 ในสมเด็จพระบรมชนกนารถส่วนหนึ่งแล้ว ยักนั้นมาคิดเห็นว่าสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนารถพระองค์ทรงพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนายิ่งนัก
 เมื่อพระองค์ทรงผนวชได้ทรงตั้งถึจริมยุติกนิกาย อันปฏิบัติตาม
 ธรรมวินัยโดยสุขุมยิ่งขึ้น ให้เป็นที่เลื่อมใสแลเป็นประโยชน์แก่ชนทั้ง
 ปวงเป็นอันมาก ท้ายพระอัสสฬะวิริยอันแรงกล้า ได้เสด็จประทับ
 อยู่ณวัดบวรนิเวศวิหาร จนถึงเวลาเสด็จลาผนวชมาดำรงศิโรราชสมบัติ
 วัดบวรนิเวศ ย่อมเป็นที่ตั้งของ พระสงฆ์คณะ ธรรมยุติกนิกาย แต่เดิมมา
 แลต่อมาเมื่อข้าพเจ้าบรรพชาเป็นสามเณร ก็ได้อยู่ในวัดบวรนิเวศ ท้าย
 ข้าพเจ้ามาระฤกษ์ถึงพระอารามอันสำคัญนี้ ซึ่งเป็นที่เนาของท้ายสมเด็จพระ

พระบรมชนกนารถแลตัวข้าพเจ้าในอภิสิทธิ์กาลนี้ จึงมีความประสงค์
ที่จะบำเพ็ญการกุศลบำรุงวัดบวรนิเวศ เป็นการฉลองพระเชษฐพระคุณ
ในสมเด็จพระบรมชนกนารถอีกส่วนหนึ่ง จึงบริจาคทุนทรัพย์ ๓๕ ซึ่ง
ถวายไว้สำหรับวัดบวรนิเวศ เพื่อการปฏิสังขรณ์อาคารเสนาสนะ
สามแห่ง ๑ เพื่อเป็นทุนให้เกิดผลต่อไปสำหรับการที่กล่าวมาแล้วตาม
ควรแก่ความต้องการ ข้าพเจ้าจะไต่หมอบให้กรมพระคลังข้างที่เก็บไว้
สำหรับที่จะจัดการตามที่ต้องการจะทำให้เป็นประโยชน์แก่พระอารามนั้น ขอ
พระคุณทั้งปวงจงรับส่วนที่ไต่หมอบไว้เพื่อประโยชน์แลความสุขแก่ข้าพเจ้า
สืบกาลนานเทอญ.

อิหิ มया รณญา (พระบรมราชนามาภิไธย)

ปรมินทมหาจุฬาลงกรณธมฺมา สยามวิศิเษ รชฺช การยตา ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระพุทธรูปอันทรงพระนาม
ว่าพระศาสดา เป็นพระพุทธรูปสำคัญมีเรื่องตำนานมาในพงศาวดาร
เดิมประดิษฐานอยู่พระวิหารทิศใต้ ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมือง
พิศณุโลก พระพุทธชินราชอยู่วิหารทิศตะวันตก แลพระพุทธชินสีห์อยู่
วิหารทิศเหนือ ตั้งแต่ครั้งราชวงศ์พระร่วงครองเมืองพิศณุโลก ตั้งแต่
เชิญพระศาสดามาจากวัดสุทัศน์มาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดบวรนิเวศ
ในปลายรัชกาลที่ ๔ ยังหาได้ทำฉัตรกันอย่างพระประธานที่สำคัญไม่
จึงโปรดฯ ให้ทำฉัตรแขวน ๘ ชั้นหุ้มตาชดถวายเป็นพุทธรูป แลเสด็จ
พระราชดำเนินไปยกฉัตรนั้น ในวันพระราชทานพระกฐินวัดบวรนิเวศ
เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงครองวัดบวร
 นิเวศมาไต่ถึง ๓๔ ปี เสด็จกับจำนวนบทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดถึง ๓๔ ปี ได้เคยทรงบำเพ็ญ
 พระกุศลทำพิธีฉลองยุค นับเป็นอภิลักขิตสมัยสำคัญอันหนึ่งใน
 ขณะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น
 วชิรญาณวโรรส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 พระราชดำริเห็นว่า พระองค์ทรงพระปรีชาญาณรอบรู้ แลได้ทรง
 ประกอบกิจให้เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาแลมหาชนในพระราชอาณา
 จักรเป็นอันมาก ทั้งได้ทรงเป็นพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระบรมโอรสา
 จิราช สมควรจะได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นต่างกรมผู้ใหญ่ แลตาม
 พระราชประเพณีการเลื่อนเกียรติยศพระบรมวงศานุวงศ์นั้น ขึ้นพระเจ้า
 น้อยยาเธอเคยเป็นกรมหลวงเป็นชั้นสูงสุด จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ
 ให้เลื่อนกรมสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ขึ้นเป็นกรมหลวง โปรดฯ
 ให้ทำการพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏ แลเสด็จขึ้นดำรงนักจันทร์
 ซึ่งสร้างพระราชทานใหม่ที่วัดบวรนิเวศ ในคราวเดียวกันฉลองยุค

การครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็น
 พระราชธุระช่วยจัดการทั่วทุกเป็นส่วนพระองค์ด้วยอีกโสภณหนึ่ง สมเด็จพระ

เมื่อทรงเลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์เป็นกรมพระนั้น มีรับ
 สั่งว่าเทียบเท่ากรมพระราชวังหลัง

พระบรมโอรสาธิราช พระบรมวงศานุวงศ์แลคฤหส์บุรพชิตกัมไพบรีย
 นำที่ต่าง ๆ เช่นรับค่านการตกแต่งพระอารามเป็นต้นเป็นอันมากด้วยกัน
 ทั้งพระแท่นมณฑลที่ในพระอุโบสถ ทั้งพระแท่นสงฆ์ในกำแพงแก้ว
 พระอุโบสถทางค่านวันออก เริ่มจารฉลองบุคเณวันท ๓๓ ตุลาคม
 ร.ศ. ๑๒๕ เวลาเย็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
 ไปยังวัดบวรนิเวศ พระสงฆ์ธรรมยุติก ๒๘ รูปเท่าจำนวนพรรษาของ
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เจริญพระพุทธมนต์รับตำหนักใหญ่ ซึ่ง
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เสด็จประทับที่เสนาสนะในพระ
 บรมมณเฑียรบาล นอกนั้นสวดที่นอก รุ่งขึ้นวันที่ ๓ พฤศจิกายน เลี้ยง
 พระสงฆ์ที่เสนาสนะในพระอุโบสถก่อน เวลาเย็นพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับในพระอุโบสถ พระสงฆ์ราชาคณะ
 ผู้ใหญ่ ๑๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ในการเลือนกรม รุ่งขึ้นวันที่ ๒
 พฤศจิกายน เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ที่เสนาสนะแล้ว พอเวลาจนถึง
 พระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปยัง
 พระอาราม ครั้นถึงพระฤกษ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เสด็จสู่ที่สงฆ์
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับน้ำในพระเศวตฉัตร
 พระมหาสังฆปริณายก แล้วเสด็จมาประทับในพระอุโบสถ อาภรณ์
 อานประดาศ์เลือนกรม พระราชทานพระสุพรรณบัฏแลเครื่องยศ เสร็จแล้ว
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงแจกของชำร่วยเป็นเสร็จการพิธีในตอนเช้า

ถึงเวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏตามประเพณี ในเวลาค่ำ
วันที่ ๒ พุทธกิจายนนั้นพระสงฆ์ ๑๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ที่ตำหนักจันทร์
ในการขึ้นพระตำหนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ ทรงหลั่งน้ำมิโชนทกด้วยพระมหาสังข์เหนือ
พระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ แฉะพระราชทานใบสำคัญ ทรงพระ
ราชอุทิศถวายตำหนักจันทร์ มีความพิศดารดังนี้

ประกาศพระบรมราชูปถัมภ์ ตำหนักจันทร์ วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุง
สยาม มีพระบรมราชโองการประกาศไว้แก่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระ
อารามวัดบวรนิเวศวิหาร และพระสงฆ์อื่นมาแต่ทิศทั้งสี่ ให้ทราบ
ทั่วกันว่า

พระตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยา
ลงกรณ์ ซึ่งเป็นเสนาคน้อยในวัดบวรนิเวศวิหารชำรุด พระเจ้าอนัง
ยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ได้ทูลขอพระราชทานพระบรมราชา
อนุญาตที่จะซ่อมแซมลง ทรงพระราชดำริว่า พระตำหนักนั้นแต่เดิมก็เป็น
ที่ค้ำแคบอยู่แล้ว มาบัดนี้ชำรุด สมควรที่จะแก้ไขใหม่ให้กว้างขวาง
งดงาม เพื่อพระเจ้าอนังยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวงศ์จะได้ประทับ

อยู่เป็นสุขสำราญสืบไป ส่วนคนที่จะทำนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
เจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร กรมขุนพิริยมิตรเจษฎาธิปัตย์ ใต้เขียนหนังสือด้วย
ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลแต่เมื่อก่อนขึ้นพระชนม์ว่า ใต้ทรงอุทิศ
เงิน ๑๐๐๐ ชั่งไว้ ในการกุศล ตามแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควรว่า
จะทำการอันใด ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะใช้เงินรายนั้นในการปฏิ
สังขรณ์พระตำหนักนี้ เพื่อเป็นบุญนิธิและเป็นพระเกียรติยศแก่สมเด็จ
พระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้นต่อไปใต้ จึงทรงพระราชอุทิศถวายเงินรายนั้น
เท่าจำนวนที่จะพอใช้ในการก่อสร้างซ่อมแปลงและเพิ่มเติมพระตำหนัก
นี้ และใต้ทรงขอให้เรียกชื่อพระตำหนักที่สร้างใหม่หลัง ๑ ว่าพระ
ตำหนักจันทร์ตามพระนามของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอผู้เช่นเจ้าของทวีป
พระเจ้าอนังยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ใต้ทรงรับโอนไมทนาแล้ว
จึงใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่จัดการ
ก่อสร้างแก้ไขพระตำหนักเดิมและเพิ่มเติมขึ้นใหม่เป็นตึกสองชั้น ๒ หลัง
หลังข้างด้านเหนือรวมทังระเบียงกว้าง ๕ วา ๒ ศอก ยาว ๕ วา
๒ ศอก หลังด้านตะวันตกกว้าง ๓ วา ยาว ๗ วา ๒ ศอก

บัดนี้การแก้ไขและการก่อสร้างพระตำหนักนั้นแล้วสำเร็จบริบูรณ์
สิ้นเงิน ๖๘๐ ชั่ง ๓๘ บาท ๓๕ อัฐ ทรงพระราชอุทิศถวายไว้เป็นสังฆิก
เสนาสน์ สำหรับพระอารามวัดบวรนิเวศวิหารสืบไป

ทรงพระราชอุทิศตั้งแต่วันที่ ๒ พฤศจิกายน วันโกสินทรศก ๑๒๕
พระพุทธศาสนากาล ๒๔๔๘ พรรษา เป็นวันที่ ๑๓๘๗๐ ในรัชกาลปัจจุบัน

อิทํ มया รณฺญา (พระบรมนามาภิไธย) ปรมินทมหาจุฬาลง
กรณสมา สยามวิจิเต ราชํ การยทา

รุ่งขึ้นวันที่ ๓ พฤศจิกายน เวลาเช้าเสด็จพระสงฆ์ที่ใดเจริญพระ
พุทธมนตรีกำหนดกันตร์ เวลาบ่ายมีเทศนาที่ในพระอุโบสถอนโมทนา
ในการฉลองยุคนั้น ๓ แล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงรับคอกไม้
อุปถัมภ์เครื่องสักการซึ่งพระภิกษุสามเณรตามพระอารามทั้งปวงกับทั้ง
อุบาสกอุบาสิกาพากันไปถวายเป็นอันมาก เปนเสร็จการพิธีเท่านั้น

- การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์ทั่วทิศบริเวณในสมัยเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕ มีมากหลายอย่าง จะพรรณาตามที่ได้ทำก่อนแลหลังกันเป็นลำดับไป

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ผลิตองกฐิ “บัญญัติเบญจมา” ซึ่งสร้างขึ้น
ใกล้คลองเขตรวข้างคานใต้ ตรงกับกฐิคณะเขียว กฐิบัญญัติเบญจมาน
เมื่อพระเจ้าอนางเธอ พระองค์เจ้าบัญญัติเบญจมาประชวรคราวจะสิ้น
พระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้ทรงอุทิศประทานทุนทรัพย์ ทรงสั่งไว้ให้

• สร้างเสนาคนถวายในวัดบวรนิเวศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงโปรด
ให้สร้างเป็นกุฏิติก ๒ ชั้น ขึ้นเป็น ๒ ตอน (เป็นที่พระราชาคณะอยู่ ๒
รูปในบัดนี้) แลทรงขนานนามว่ากุฏิขัณฐะขณฺฑมา ครั้นสร้างเสร็จ
แล้วพระเจ้าโอยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ซึ่งได้ทรงบำรุงเลี้ยง
พระองค์เจ้าขัณฐะขณฺฑมาแต่ยังทรงพระเยาว์มาจนตลอดพระชนมายุนั้น

จึงเสด็จไปทำพิธีการฉลอง แลทรงอุทิศถวายกุฏิเมื่อวันที่ ๗ พฤศจิกายน
ร.ศ. ๑๓๕

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ขกซ่อมคลอง แลซ่อมเขื่อนคลองในเขตรวัด
ทั้งทำประตูน้ำสำหรับขังน้ำไว้ในคลองให้พอใช้ในวัดด้วย การทำ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาประทานทุนทรัพย์
ทรงอุทิศบำรุงพระอาราม เนื่องในการที่ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อ
ปีก่อน.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ รัชกาลแฉะริมถนนสืบสามทาง ซึ่งสร้างไว้แต่
ในรัชกาลที่ ๕ สำหรับเก็บค่าเช่าบ้านพระอารามนั้นทำใหม่ การสร้าง
คอกแฉะเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ ครั้ง
ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพรยพราช พระราชทานทุนทรัพย์ทรงอุทิศ
บำรุงพระอารามเนื่องในการที่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อก่อน.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานทรัพย์ของสมเด็จพรเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร
กรมขุนพิริยเจษฎ์จันทร์ซึ่งสิ้นพระชนม์ เป็นเงิน ๘๐,๐๐๐ บาท ทรง
พระราชอุทิศให้สร้างพระตำหนักถวายเป็นที่ประทับสมเด็จพรมหาสมณ
เจ้าฯ และทรงขนานนามพระตำหนักว่า “ตำหนักจันทร์” เนื่องใน
การสร้างพระตำหนักจันทร์นี้ ซ่อมแซมพระตำหนักเดิมด้วย และแก้ไข
ไขในบริเวณพระตำหนักเดิมหลายอย่าง คือรื้อประตูและกำแพง
บริเวณตำหนักทางค่านำ รื้อหอรบซึ่งที่มุมตำหนัก และย้ายหอ

เขี้ยวที่ข้างพระยืนหย่าไปปลูกใหม่ใกล้กับกุฏิขัณฑ์ขะเบญจมา ย้ายศาลา
ถ้ายานไปปลูกใหม่ที่ริมคลองข้างน้ำวัด แก้วคำหนักซ้ายพระคำหนัก
เดิมยกเป็น ๒ ชั้น และทำกำแพงรั้วเหล็กเป็นบริเวณพระคำหนักจันทร์
ขยายให้กว้างออกไปจนถึงแนวถนนข้างบ้านน้ำวัด แล้วทำถนนข้างบ้าน
น้ำวัดใหม่ ลดสะพานสูงทางออกจากบริเวณพระคำหนักไปน้ำวัดสะพาน ๑
สะพานสูงทางไปพระอุโบสถสะพาน ๑ ทำใหม่ให้พื้นเคียวลงเสมอดถนน
และซ่อมฐานคันไผ่ ฐานคันนี้โครบ ขึ้นอยู่ทางค้ำหน้าพระคำหนักด้วย
นอกจากการก่อสร้างในตอนพระคำหนักทกล่ามาแล้วในคืนนี้ ซ่อมกุฏิ
คณะกุฏิซึ่งเป็นที่เจ้านายทรงผนวชเสด็จประทับเมื่อในรัชกาลที่ ๔ และ
ที่ ๕ นั้นทั้งหมด ทนทรพิทยทัตใช้ในการปฏิสังขรณ์คณะกุฏิ เจ้านายซึ่ง
ได้ประทับอยู่เมื่อครั้งทรงผนวชทรงบริจาคช่วยโดยมาก.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เจริญอักษรบาล ตั้งถึงสิ่งทอและเครื่องสุข
น้ำใช้ทั่ววัด (ที่วัดเวลานั้นยังไม่ได้สร้างประสาธสำหรับพระนคร) ทน
ทรพิทยทัตใช้ในการเจาะบ่อน้ำเป็นของสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี
พระราชทาน.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ซ่อมการเปรียญใหม่ทั้งหลัง

ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ย้ายพลับพลาซึ่งเดิมอยู่ริมกำแพงนอกวัดทาง
ด้านตะวันตก อันเป็นที่ประทับในการพระเมรุตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ นั้น มา
ปลูกเป็นศาลา ๒ หลังข้างหน้าพระอุโบสถ และในชั้นนี้โปรดฯ ให้ชลอ
แผ่นศิลารอบพระพุทธรูปของโบราณ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหา

ศักดิ์พลเสพทรงไต่มาจากรังษวิชัยนาท แลประดิษฐานไว้ที่วัด
 บวรสถานสุทธาวาสในพระราชวังบวรนั้น ย้ายมาไว้ที่วัดบวรนิเวศ
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงซ่อมแซมต่อมรดศาลาทงค้ำวันตก
 ของพระอุโบสถเป็นที่ไว้ศิลาทรายพระพุทธรูปนั้น อนึ่งในชั้นนี้ได้แก้
 ไขบันไดค้ำนำพระอุโบสถลงค้ำให้เตี้ยลงให้ขึ้นง่ายกว่าแต่ก่อนด้วย.

การก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศในสมัยเมื่อสมเด็จพระ
 มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕
 มีรายการทั้งกล่าวมา.





พระพรายดาจัน

(พระครูวัดสุทัศน์ พ.ศ. ๒๔๖๓)



ตอนที่ ๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงครองวัด

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ จน พ.ศ. ๒๔๖๔

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อ วันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๒๔๖๘ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อเสด็จสวรรคตพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และทรงเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงแล้ว ทรงพระราชดำริที่ว่าสมควรจะเฉลิมพระเกียรติยศสนองพระคุณพระบรมราชูปถัมภ์โดยลำดับมา จึงโปรดฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณคณาภิเษกทั่วทุกขณเฑาะว์ ทรงเลื่อนพระเกียรติยศพระเจ้ายรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ และเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกทั้งพระราชอาณาเขต เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์แต่ก่อนนั้น และการพระราชพิธีทำนุนี้ ทั้งพระแท่นมณฑล พระแท่นเบญจปกตเสวตรัตนันทร คู้เทียนไชย และเตียงพระสงฆ์สาวกภาณวารที่อยู่ในพระอุโบสถ และทางเฉลียงในพระอุโบสถกำหนดวันออกกันพระลากเป็นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ประทับ

ทรงสถิตกับพระพุทธรูปมนตร์ ที่ศาลาในกำแพงแก้วนอกพระอุโบสถทาง
 ด้านตะวันออกตั้งพระแท่นสรง มียอดเป็นรูปเศวตฉัตรบริขารเครื่องสูง
 ทั้งสี่มุม ทั้งโรงพิธีพราหมณ์ที่หว่างคลองกับกำแพงวัดทางค่าน้ำพระ
 วิหารพระศาสดา ในบริเวณวัดจักพลับพลาข้างน้ำพระอุโบสถ ๒ หลัง
 เป็นที่เจ้านายประทับแลเป็นที่เสวย ปลุกปรำที่ปักชำราชการวายไปใน
 ศาลารอบพระอุโบสถ ส่วนทางน้ำพระค้ำหนักจันทร์ปลุกปรำเป็นที่ปัก
 พระสงฆ์สงฆ์มาช่วยบาร ทางริมคลองระหว่างกำแพงคอนพระอุโบสถ
 แลพระเจดีย์ ทั้งกระจากใหญ่ซึ่งมีผู้ทำมาถวายช่วยในการ สำหรับ
 จะไต้เป็นไทยธรรมถวายพระสงฆ์รายกันเป็นระยะ แลตกแต่งประทีปทั้ง
 เครื่องประทีปตลอดบริเวณวัดทั่วไป

เริ่มการพิธีวันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้าแห่พระสุพรรณบัฏจากวัดพระ
 ศรีรัตนศาสดารามไปยัง พระแท่น มณฑล ที่ใน พระอุโบสถ วัด ขวรนิเวศ
 เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัดขวรนิเวศ พระสงฆ์
 ราชาคณะผู้ใหญ่ ๓๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ทั้งน้ำวงท้ายที่ในพระอุโบสถ
 รุ่งขึ้นวันที่ ๒ เวลาเช้าพระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูปซึ่งจะไต้ทำพิธีประชุมพร้อม
 กันที่ในพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถวายเทียน
 ชนวนแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ให้ทรงจุดเทียนไชย เจ้าพนักงาน
 ยกพระเบญจรงค์เศวตฉัตรขึ้นเหนือพระแท่น แล้วเสด็จพระสงฆ์แล
 เริ่มสวดภาณวารต่อไป ฝ่ายพราหมณ์ก็ตั้งคันทาพิธีแต่บัดนั้นไป เวลา
 ค่ำวันนั้นเสด็จพระราชดำเนินริบเวลา ๓ พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป

เจริญพระพุทธรูปมนตร์ที่ในพระอุโบสถ พระครูพรหมณ์ถวายน้ำสังข์แต่ไปไม้
 ทรงบักแก้มเคพระมหาสมณเจ้า ฯ ตามลัทธิพิธีพรหมณ์ในเวลา
 ทรงสักับพระพุทธรูปมนตร์แต่วันนี้เป็นต้นไปทุกวันจนเสร็จพิธี ๕ วันสวด
 มนตร์รายเสด็จประทับที่เสวยแล้วจึงเสด็จกลับ ถึงวันที่ ๓ ธันวาคม
 เวลาเช้าสมเเคพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเลียงพระสงฆ์ราชาคณะที่ได้
 สวดมนตร์ เวลาค่ำพระบาทสมเเคพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในเวลาพระสงฆ์
 เจริญพระพุทธรูปมนตร์แล้วเสด็จเสวยอย่างวันก่อน วันที่ ๔ ธันวาคม ก็มี
 การพิธีอย่างเดียวกันกับวันที่ ๓ ครั้นถึงวันที่ ๕ ธันวาคม อันเป็นวันที่จะ
 อภิเศก เวลาเช้าเจ้าพนักงานแต่งพระวอช้อฟ้าแลเรือคิวม่านทอง
 สำหรับพระเกียรติยศสมเเคพระมหาสมณเจ้า ฯ ไปเทียบที่ไว้ที่หน้าวัด ฯ
 พอเลียงพระแล้ว พระบาทสมเเคพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัดขวรนิเวศ
 ทรงถวายไตรแพธแก่สมเเคพระมหาสมณเจ้า ฯ พอได้พระฤกษ์เวลา
 ๑๐ นาฬิกา ๓๓ นาที พระโหราธิบดีลั่นฆ้องไชยเป็นสัญญาณชาวประโคมๆ
 ขึ้นพร้อมกัน สมเเคพระมหาสมณเจ้า ฯ สู่ที่สงฆ์อภิเศก พระบาทสมเเค
 พระเจ้าอยู่หัวถวายน้ำในพระแท่นแลพระมหาสังข์ แล้วพระเจ้ายรมวงศ์
 เชอที่เจริญพระชันษามากว่าถวายน้ำในหม้อทองเงิน ชีพพรหมณ์ถวาย
 น้ำสังข์น้ำกรรต้อไป ครั้นเสร็จแล้วทรงครองไตรแพธของพระราช
 ทานเสด็จมาประทับในพระอุโบสถ พระบาทสมเเคพระเจ้าอยู่หัวทรงอา
 ราธนาให้เสด็จขึ้นเด็จพระมหาสมณอาศน์ภายใต้เบญญปกดเสวตรฉัตร

พราหมณ์เข้าสังฆ์ไถวขันเจาะว่ ชาวประโคม ๆ เครื่องครุฑข้างคคนทวี
 ขึ้นพร้อมกัน ครั้นสุกเสียงประโคมแล้ว พระยาศรีสุนทรไวยการอ่าน
 ประกาศ พระบรมราชโองการทรงเลื่อนพระเกียรติยศ เป็น สมเฑ พระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๑ ทรงสมณศักดิ์เป็นใหญ่เป็น
 ประธานแก่สงฆมณฑลทั่วพระราชอาณาเขต ครั้นอ่านประกาศยลง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระสุพรรณบัฏ แลเครื่องราช
 ประภคสำหรับพระเกียรติยศ มีพัดฉกคายขาคยามเป็นต้น แลทอก
 ไม้ญี่ปุ่นเทียนต้นไม้เงินทองของทรงสักการบูชา ในขณะนั้นพระสงฆ์
 เจริญไชยปริตแลพราหมณ์เข้าสังฆ์ไถวขันเจาะว่ แลชาวประโคม ๆ
 อีกครั้งหนึ่ง ครั้นสุกเสียงประโคมสมเฑพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรง
 ประสิทธิพระพรถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วยถวายอภิเษก
 พระสงฆ์รัชกาลสุตฺถิ์ เสด็จลงจากพระมหาสมณอาสน์ พระพิมลธรรม
 (วัดโสมนัสวิหาร) ก็เทียนไชย พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา แล้วย
 สมเฑพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงถวายของที่ระฤกในจารมหาสมณคมา
 ภิเศกแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลประทานแก่พระบรมวงศา
 นวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ครั้นเวลาบ่ายเจ้าพนักงานตั้งบายศรีทใน
 พระอุโบสถ พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏ เป็น
 เสร็จการพระราชพิธีมหาสมณคมาภิเศก.

ในวันที่ ๕ ธันวาคมนั้น มีการฉลองพระชันษาสมเฑพระมหา
 สมณเจ้า ๑ เนื่องในจารพระราชพิธีมหาสมณคมาภิเศกต่อไป พระ

สงฆ์ ๒๔ รูปเจริญพระพุทธมนต์ท^๕ในพระอุโบสถวัดจักรวรรดิ^๕ พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถวายของพระขวัญ^๕ คือพระบรมรูปซึ่งได้
ทรงฉายเป็นครั้งแรกแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ^๕ มีกรวยตั้งชา
ทรายองค์ ๓ กับโต๊ะทรงพระอักษรโต๊ะ ๓ แล้วประทับเสวยทักขิวนิเวศ^๕
รุ่งขึ้นวันที่ ๖ ธันวาคม เวลาเช้าเสด็จพระสงฆ์^๕ที่ได้เจริญพระพุทธมนต์
เวลาบ่ายมีเทศนา ๓ ถิ่น^๕ที่ ต่อมาจนถึงวันที่ ๗ พระสงฆ์ทุกภิกษุพร้อม
กันไปถวายพระพรแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๗ แล้วเป็นเสร็จการพิธี.

ในรัชกาลปัจจุบันนี้เสด็จพระราชดำเนินยังวัดจักรวรรดิ^๕เนื่องๆ นอก
จากเสด็จไปถวายพุ่มเมื่อเข้าพรรษามูลาพระราชพิธีเช่น รัชกาลก่อน
การพระราชทานอุชิ^๕นเสด็จวัดจักรวรรดิ^๕ก่อนวัดอื่น ๆ ทุกปี ยี่สิบเสด็จ
โดยกระบวนพยุหยาตรา ก็ทรงทอดพระกริ^๕นวัดจักรวรรดิ^๕ในวันพยุหยาตรา
ทางสถลมารคเป็นนิจ การซึ่งเสด็จโดยส่วนพระองค์ทั้งเคยมาแต่ครั้งยัง
ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราชอย่างไรก็ทรงเสด็จอยู่ ดังเช่นเสด็จไป
ถวายน้ำสรงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๗ เช่นพวกสานศิษย์ในเวลา
ขึ้นปีใหม่ แลเสด็จไปทรงสดับพระธรรมเทศนาแลทรงรับเลี้ยงในการ
พิธีวิสาขบูชาเสมอทุกปี จะพรรณาต่อไปแต่เฉพาะที่เสด็จพระราชดำเนิน
แลการพิธีพิเศษซึ่งได้มีวัดจักรวรรดิ^๕ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๗
ทรงครองวัดในรัชกาลปัจจุบันนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ เมื่อสิ้นเขตรไวกฤกษ์ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้า
หลวงแล้ว โปรดฯ ให้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกสมโภช ในงานนี้

สมเด็จพระราชาธิบดีแลประธานาธิบดีนานาประเทศที่มีทางพระราชไมตรี
กับกรุงสยาม แต่งให้เจ้านายในพระราชวงศ์ข้างข้าราชการผู้ใหญ่บ้าง
เข้ามาช่วยงานต่างพระองค์ต่างคนโดยมาก มีการรับแขกเมืองแล
พระราชพิธีต่าง ๆ ตั้งแต่วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน จนถึงวันที่ ๓๐ ธันวาคม
จึงเสร็จงาน แลในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชนั้น เสด็จเลียบ
พระนครทางสถลมารคโดยกระบวนพยุหยาตราเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน
เวลาบ่าย ๒ นาฬิกาเกินกระบวนแห่จากพระบรมมหาราชวัง ออกประตู
วิเศษไชยศรีไปทางถนนหน้าพระธาตุ ประทับล้นพลานในท้องสนามหลวง
ทรงรับพระพรไชยมงคลของประจักษ์ราษฎร แล้วเคลื่อนกระบวนแห่เสด็จ
ไปทางถนนจักรพงษ์ เลี้ยวถนนพระสุเมรุไปยังวัดขจรนิเวศ

ทั่ววัดขจรนิเวศตกแต่งเครื่องประดับเครื่องบูชาตลอดทางที่จะ
เสด็จพระราชดำเนิน พระสงฆ์ราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญ ใน
คณะธรรมยุติกามีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นประธานพร้อมกัน
คอยรับเสด็จอยู่ที่พระอุโบสถ

เมื่อกระบวนแห่ถึงวัด พระราชยานประทับเกยเสด็จขึ้นพลับพลา
ทรงเปลื้องเครื่องแล้ว เสด็จพระราชดำเนินเข้าในพระอุโบสถทรงจุดธูป
เทียนเครื่องนมัสการ ถวายต้นไม้ทองเงินบูชาพระพุทธชินสีห์ แล
ถวายดอกไม้ธูปเทียนแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แลพระราชทาน
วัตถุปัจจัยมูลทรงพระราชอุทิศบำรุงพระอาราม พระสงฆ์ถวายพระพร

• ประเพณีเสด็จไปบูชาพระพุทธชินสีห์ในวันเลียบพระนคร มีแต่รัชกาลที่ ๔
เป็นต้นมา แต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ เสด็จวันเลียบพระนครทางชลมารค.

ไชยมงคลแล้วแต่เสด็จทางถนนพระสุเมรุ ต่อไปจนถึงถนนราชดำเนิน
 เสด็จประทับพลับพลาที่ถนนราชดำเนินกลาง ทรงรับพระพรไชยมงคล
 ของพวกราชบุโรที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต ครั้นเสร็จแล้วแต่
 เสด็จไปทูลเกล้าฯ พระเชตุพน ฯ เสด็จเข้าในพระอุโบสถทรงทำพุทธบูชา
 รับพระพรไชยมงคลของพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ตามพระอารามทางฝั่ง
 ทวันออกซึ่งมาพร้อมกันอยู่ ณ ที่นั้น ๒ แลพระราชทานขั้วรับมุลทรงพระ
 ราชอุทิศบำรุงพระอาราม แล้วแต่เสด็จประทับณพระราชมังคลาภิเษก กลับเข้า
 ทางประตูวิเศษไชยศรี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีการฉลองพระตำหนักเพชรที่วัดบวรนิเวศ
 ตำหนักเพชรนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้สร้างด้วยพระราชทรัพย์ส่วน
 พระองค์ ถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ครั้น
 สร้างเสร็จโปรด ฯ ให้มีการฉลองเมื่อเดือนพฤษภาคม วันที่ ๒๓
 เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดบวรนิเวศ ประทับที่ตำหนักเพชร
 ในที่นั้นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในวัดบวรนิเวศ มีสมเด็จพระมหาสมณ
 เจ้า ฯ ทรงเป็นประธานพร้อมกันคอยรับเสด็จอยู่ ทรงจุดเทียนเครื่อง
 นมัสการแล้ว ถวายใบประกาศพระบรมราชโองการถวายเสนาสนตำหนัก
 เพชรแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แล้วพระสงฆ์ ๓๕ รูปเจริญพระพุทธ
 มนต์ ครั้นเวลาค่ำ ๗ นาฬิกาเศษถึงพระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระ

๒ พระสงฆ์ตามพระอารามทางฝั่งตะวันตกถวายพระพรที่วัดอรุณ ฯ วันแสดงเลียบ
 พระนครทางชลมารค.

พระเจ้าอยู่หัวทรงหลังน้ำในพระมหาสังข์ถวายที่พระหัตถ์สมเด็จพระมหา
สมณเจ้า ฯ พระสงฆ์สวดไชยปริต ชาวประโคนประโคนพร้อมกัน
แลเจ้าพนักงานยกเบญจพลเสวตฉัตรที่พระมหาสมณอาสน์ (ซึ่งย้าย
มาจากในพระอุโบสถ) ถวายในขณะนั้น รุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ เดือนพระสงฆ์ซึ่ง
ได้เจริญพระพุทธมนตร์แล้ว พราหมณ์เวียนเทียนสมโภชเป็นเสร็จการ

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระราชดำริที่ว่า วัดวังมัลลิสถาวาศกับวัด
บวรนิเวศอยู่ใกล้ชิดติดกัน วัดบวรนิเวศมีความเจริญรุ่งเรืองจนที่
เสนาสนะไม่พอจะให้ภิกษุสามเณรอยู่ในเวลาเช้าพรรษา ฝ่ายวัดวังม
ลิสถาวาศนั้นว่างโรยลงทุกที เพราะเหตุที่เป็นวัดหนึ่งต่างหาก อยู่ใกล้
ชิดกับวัดบวรนิเวศก็เจริญไม่ได้ โดยลำดับ ถึงไว้วัดวังมัลลิสถาวาศก็มี
แต่จะทรุดโทรมไปโดยอันคืบ ถวายเทศน์เมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคมจึง
โปรด ฯ ให้รวมวัดวังมัลลิสถาวาศเข้าในวัดบวรนิเวศ แต่นั้นจึงนับว่าเป็น
บริเวณวัดบวรนิเวศส่วน ๑ เรียกว่า “คณะวังมัลลิส” สืบมา.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ หล่อพระบรมสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ทวักบวรนิเวศ พระบรมสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ได้ทรงพระดำริที่จะหล่อ แลได้มีรับสั่งให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
ทรงอำนวยการแต่ในรัชกาลที่ ๕ การยังค้างอยู่เพราะต้องแก้หุ่นเทียน
หลายครั้งจึงสำเร็จได้ที่ จึงโปรด ฯ ให้หล่อเมื่อเดือนกันยายน มีกฎ
พิธีในวันที่ ๒๗ เวลาบ่าย พระสงฆ์ ๓๐ รูปเจริญพระพุทธมนตร์ที่ในพระ
อุโบสถ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ เวลาเช้าเลี้ยงพระ ครั้นเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงมาแต่พระราชวังบางปะอินในจวน
เสด็จประทับที่ในพระอุโบสถทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระรัตนไตรย
ทรงศีลแล้ว เสด็จไปประทับที่พลับพลาหน้าพระอุโบสถ ครั้นได้พระฤกษ์
เวลาบ่าย ๕ นาฬิกากับ ๕๘ นาทีทรงเททองหล่อพระรูป แล้วเสด็จเข้า
ในพระอุโบสถทรงประเคนเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา
แล้วอภิเษกแล้วเสด็จกลับยังพระบรมมหาราชวัง.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปก
ศักดิเดช กรมขุนโขไทยธรรมราชาทรงผนวชเป็นพระภิกษุ มีการ
สมโภชพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗
เวลาเช้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ที่
จะทรงผนวชทรงพระราชยานหาม ๘ เสด็จโดยกระบวนรถที่นำกุศโล
ภิมย์ไปยังพลับพลาที่หน้าวัดแก้วพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงไปรบ
ทานแล้วเสด็จเข้าพระอุโบสถ ทรงผนวชในที่ประชุมพระสงฆ์ ๓๐ รูป
มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นประธาน ตามราชประเพณีที่เจ้าฟ้าทรง
ผนวชมาแต่ก่อน ครั้นเวลาบ่ายโปรดฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่ง
หัตถยา ๑๕ รูปประชุมที่พระอุโบสถพระพุทธรัตนสถาน สวดญัตติ
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ เป็นทัฬหีกรรม เหมือนอย่างเมื่อสมเ
พระบรมชนกนาถแล้วพระองค์ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ แล้วเสด็จทรงรถพระ
ที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ซึ่งทรงผนวชใหม่ เสด็จฯ ไป
ส่งถึงวัดบวรนิเวศ แลในวันนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โปรดให้

นิมนต์พระสงฆ์ ๓๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ที่พระบันหย้า อันเป็นที่ประทับ
ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ รุ่งขึ้นเลียงพระเป่นางวชนพระตำหนัก
ด้วย ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีการฉลองสมเด็จพระเจ้าน้อง
ยาเธอ ๑ ซึ่งทรงผนวช นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่งหัตถ์บายศรีเมื่อทรงผนวช
๓๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ในท้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
เมื่อวันที่ ๓๓ ตุลาคม รุ่งขึ้นวันที่ ๓๔ ตุลาคมทรงประเคนอาหารมณียา
เลียงพระ แลพระราชทานหนังสือแก่พระภิกษุธรรม ซึ่งสมเ
พระเจ้าน้องยาเธอ ๑ ที่ทรงผนวชทรงพระนิพนธ์เมื่อสอขไค้ประโยชน์
ธรรมชั้นตรี แลโปรดฯ ให้พิมพ์ขึ้นนั้น แลพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ
การแลพระสงฆ์เป็นกระฎกในวาระนี้ด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๔๐๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธานใน
บรรดาเสนาบดี ทรงจัดการหล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่วัดบวรนิเวศ โปรดฯ ให้ทำการพิธีมีเทียน
ไชยแลสวดท่องภาณที่ในพระอุโบสถเป็นการหลวง วันที่ ๒๗ สิงหาคม
เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดบวรนิเวศ ทรงถวายเทียนชนวน
แก่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ ทรงยกเทียนไชย พระ
สงฆ์ ๓๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ แล้วพระสงฆ์ผลัดกันสวดภาณวาร
ตลอดคืน รุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ เลียงพระแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัด
บวรนิเวศ ประทับที่พลับพลาหน้าพระอุโบสถ พอไค้พระฤกษ์ ๓๐ นาฬิกา
กับ ๔๒ นาที ทรงเททองหล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ แล้ว

เสด็จเข้าในพระอุโบสถทรงถวายไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา
และอธิษฐานแล้วเสด็จกลับ

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ ทำการฉลองพระชนมายุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครบ ๖๐ ปี ซึ่งทรงเลือนงารมาแต่ก่อน
เพราะเหตุประจวบเวลาพระราชวงศ์ทรงไว้ทุกข์ ด้วยสมเด็จพระศรี
พัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงเสด็จสวรรคต
แลในการครั้งนี้บรรดาฐานศิษย์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทั้งฝ่าย
บรรพชิตและคฤหัสถ์ต่างรับนำที่ช่วยในการต่าง ๆ เป็นต้นว่าแต่ง
เครื่องประทับแลประทับที่ทั่วทั้งบริเวณพระอาราม ปลุกปล้ำปลาแลโรง
ละครของหลวงขบวนขบวนเวศ ย้ายเข้ามาคลองไปจนถึงถนนสี่สามห้าง
จัดทำการพิธีทั้งที่ในพระอุโบสถแลที่พระตำหนัก ส่วนที่การเปรียญนั้น
จัดเป็นที่พระสงฆ์ฝ่ายคณะญวนแต่งนั่งทำพิธีตามลัทธิมหายาน

การพิธีเริ่มเมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน เวลาเช้าสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า ฯ ทรงบำเพ็ญพระกุศลส่วนบุพเพกตผลที่พระตำหนักเพชร
ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๔๐ รูปสัทธิกรรม อธิศีลถวายสนของพระเดช
พระคุณสมเด็จพระบรมพุทราธิ พระบรมพุทราธิแลพระญาติวงศ์ พระอาจารย์
ซึ่งได้มีคุณูปการแก่พระองค์มา สัทธิกรรมแล้วเลี้ยงพระที่สัทธิกรรม
นี้ เวลาบ่ายวันนั้นเชิญพระรูปหล่อแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และพระรูปหล่อแห่งสมเด็จพระมหา

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทับฐานในพระอุโบสถ
 ด้วยการฉลองพระรูปทั้ง ๒ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
 ให้ทำเป็นงารหลวง เนื่องในงารฉลองพระชนมายุสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า ฯ เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัดบวร
 นิเวศ ประทับที่พระตำหนักเพ็ชร ถวายน้ำสรงยี่ใหม่แก่สมเด็จ
 พระมหาสมณเจ้า ฯ แล้ว เสด็จไปประทับที่ในพระอุโบสถทรงจุด
 เทียนเครื่องนมัสการ แล้วทรงประเคนไถ่ยามปักแก่พระสงฆ์ซึ่งจะ
 เจริญพระพุทธมนต์ ๔๒ รูปเท่ากัยจำนวนพรรษา ซึ่งสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดบวรนิเวศ ขวก
 กัยจำนวนพรรษาซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโ
 รสได้ทรงผนวชมา ครั้นสวดมนต์จบแล้วเสด็จประทับที่เสวยณพระ
 ตำหนักเพ็ชร แล้วทอดพระเนตรโขนเล่นในการมหรสพ เสวยเครื่อง
 ว่างแล้วจึงเสด็จกลับ

วันที่ ๓๒ พระสงฆ์ ๔๒ รูปพร้อมกันในพระอุโบสถถวายพรพรแล้ว
 ไปฉันทพระตำหนักเพ็ชร เสร็จแล้วกลับมายังพระอุโบสถ สมเด็จ
 พระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงประเคนเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุ
 โมทนาแล้ว เป็นเสร็จการฉลองพระรูป

ในวันที่ ๓๒ นั้น เวลาเย็นเริ่มพิธีส่วนการฉลองพระชนมายุ พร้อม
 กับการฉลองหนังสือบรรดกภาพระสุคันคยภูก & นิภาย ซึ่งได้โปรดฯ
 ให้พิมพ์ขึ้นเนื่องในการบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุนั้น ทั้งพระ

แท่นมณฑลแลที่พระสงฆ์สวดพระพุทธรูปที่ในพระอุโบสถ แลที่ที่
 พระสงฆ์สวดพระพุทธรูปที่วิหารพระศาสดาคด้วยอีกแห่ง ๑ พระสงฆ์
 ญวนแลจีนฝ่ายมหายานก็ตั้งพิธีทำกงเต็กที่ศาลาการเปรียญแต่วันนี้เป็น
 กันไป เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จยังวัดบวรนิเวศ ประทับ
 ที่ในพระอุโบสถ พระสงฆ์ ๒๒ รูปเท่าจำนวนพระรัตนตรัยสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า ฯ แยกกันเจริญพระพุทธรูปที่ในพระอุโบสถ ๕๓ รูปที่พระ
 วิหารพระศาสดา ๘ รูป แลมีพระสงฆ์อีก ๔ รูปสวดพุทธานุสสติในท้อง
 พระบรรทมที่ตำหนักเก่าตลอดรุ่งด้วย เมื่อสวดมนต์ในพระอุโบสถจบ
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เสด็จสู่ยี่สิบองศา ตั้งพระแท่นที่ศาลานอกพระ
 อุโบสถทางบ้านสวนนอก พระสงฆ์สวดไชยปริทชาวยุทธโคม ฯ พร้อมกับ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายน้ำในพระเศียรแลพระมหาสังข์ แล้ว
 พราหมณ์ถวายน้ำสังข์น้ำกรวดตามลัทธิพิธีพราหมณ์ เมื่อเสร็จแล้ว
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายพระรูปพิมพ์ด้วยแผ่นทองแดง กับสมุด
 อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกที่ใต้ทรงสร้างนั้น ๓ แต่พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว แล้วเชิญเสด็จเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า
 ฝ่ายในที่พระตำหนักเพชร ครั้นเสวยแล้วเสด็จประทับพลับพลาทอด
 พระเนตรละครอีกคน ๑ รุ่งขึ้นวันที่ ๓๓ เวลาเช้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
 เสด็จไปยังพระสงฆ์ซึ่งได้เจริญพระพุทธรูปเมื่อวันก่อน เวลาบ่ายทรง
 สักยพระธรรมเทศนาที่ในพระอุโบสถ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (วัด
 เทพศิรินทร์ราชวาศ) ถวายเทศน์มงคลวิเศษกัณฑ์ ๑ แล้วพราหมณ์เบิก

แวนเวียนเทียบสมโภช เวลาเย็นพระสงฆ์ทุกคณะประชุมกันถวาย
พระพรที่พระค้ำหนักเพชร เวลาค่ำพระสงฆ์วัชรวรรณเวศสวดมนต์ถวาย
พระพรที่ในพระอุโบสถ เป็นเสร็จงานฉลองพระชนมายุเพียงนี้.

ในเวลาเมื่อมีงานฉลองพระชนมายุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
ประจวบอยู่แล้ว แม้จริงทรงประจวบวรรณะโรคภายในมีพระอาการเรื้อรัง
มาช้านาน เป็นแต่ค่อยทรุดลงทีละน้อย ครั้นเสร็จงานแล้วไม่ช้า
อาการพระโรคก็ยิ่งกำเริบขึ้น จึงเสด็จทรงเรือไปรักษาพระองค์ทาง
ชายทะเลจนถึงจังหวัดสงขลา พระอาการไปทรุดหนักประจักษ์พระ
เหตุที่ย่ำว่ากาลที่สกลใกล้จะถึง จึงเสด็จกลับโดยทางรถไฟมาถึงกรง
เทพฯ เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ทรงพระคำวิหว่าเสด็จขึ้นไปประทับ
ที่พระค้ำหนักชั้นบน จะลำบากแก่ผู้รักษาพยาบาลและไปเฝ้าเยี่ยม
เยือน จึงประทับอยู่ที่พระค้ำหนักใหญ่ชั้นล่างจนสิ้นพระชนม์เมื่อวัน
ที่ ๒ สิงหาคม เวลา ๕ นาฬิกา ๓๕ นาทีก่อนเที่ยง ครั้นสิ้นพระ
ชนม์แล้วจึงเชิญพระศพขึ้นค้ำหนักชั้นบน เพื่อพิธีทรงสักการบูชาพระ
ศพตามราชประเพณี ครั้นเวลา ๕ นาฬิกาหลังเที่ยงในวันนั้น พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัชรวรรณเวศ พร้อมด้วยพระบรมวงศ
านุวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ทรงทรงสักการบูชาพระศพแล้วเชิญลงพระ
รถ คั้งบนชั้นแวนฟ้าประกอบพระโกศทองน้อย ภายใต้เชิญปก
เสวตรฉัตร ประคิษฐานไว้ที่ในพระฉากพระค้ำหนักเพชร แลทรงเสด็จ
ไปบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระคุณเป็นเอกประการ พระบรมวงศ

นวงค์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลสถานคิษย์ทั้งบรรพชิตแลคฤหัสถ์รู้จักพากัน
ไปขำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย มังวาทหลวงในอภิธัมมิกถัมมัย เมื่อพระศก
ครบ ๗ วัน ๕๐ วัน ๓๐๐ วัน แลมีการขำเพ็ญกุศลส่วนของผู้อื่นใน
วันจันทร์วันอังคารวันตรุษกับวันสิ้นพระชนม์ทุกสัปดาห์ ที่ทำเป็นการ
พิเศษก็มีบ้าง ตั้งแต่วันสิ้นพระชนม์มาจนการถวายพระเพลิงที่พระเมรุ
มาคณเฑาะ์ทั้งสนามหลวงเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศ ในสมัยเมื่อสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ มีรายการดังนี้.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ปูพื้นศาลาใหม่ตลอดลานวัดคอนพระอุโบสถ
พระเจดีย์แลพระวิหารพระศาสดา แลซ่อมศาลาในบริเวณกำแพงแก้ว
รอบพระอุโบสถด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ซ่อมตำหนักทรงพระศิวะใหม่ทั้งหลัง

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ซ่อมบริเวณพระอุโบสถหลายอย่างคือ ซ่อมซุ้ม
ประตูวัดข้างหน้าพระอุโบสถ ซ่อมซุ้มประตูหน้าต่างพระอุโบสถและทำ
- ยานกระพริคติดหน้าต่างทางค่านนอก แกะห่อระฆังน้อยสองข้างพระอุโบสถ
เป็นซุ้มพระพุทธรูป ทำเสาทองส์แขวนโคมไฟฟ้าข้างหน้าพระอุโบสถ
นอกจากบริเวณพระอุโบสถ ซ่อมพระเจดีย์ใบกปูนใหม่แลติดสายล่อ
ฟ้าด้วย ส่วนทางบริเวณตำหนักย้ายพลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทร
จากริมคลองข้างหน้าวัดไปปลูกใหม่ในบริเวณพระตำหนักจันทร์.

อนึ่งในชั้นสร้างตึกโรงเรียนวชิรวิเศษ โรงเรียนนี้ข้าราชการ
ผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรมมหาดเล็กประสงค์จะสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรประโยชน์
อุทิศถวายพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระ ๑ พระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรารภกันว่าทั่วทั้งวชิรวิเศษมีผู้ส่งเด็กไปเล่าเรียน
มาก ยังไม่มีสถานสำหรับเป็นโรงเรียน ต้องฝึกสอนกันอยู่ตามศาลา
วัด แล้ววชิรวิเศษนั้นก็เป็นที่พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวได้เสด็จประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชเป็นสามเณร แลได้ทรง
ทุนบำรุงมาจนตลอดรัชกาล ด้วยวิภาคทรัพย์เข้ากันสร้างโรงเรียนถวาย
ทั่วทั้งวชิรวิเศษจะเป็นการสมควรหนักหนา จึงนำความไปกราบทูลสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า ๑ ก็ทรงอนุโมทนาด้วย แลประทานอนุญาตให้
สร้างโรงเรียนขึ้นในที่ของวชิรวิเศษ ตั้งแต่ริมคลองบางลำภูมาจน
กำแพงพระนคร ต่อมาถึงพ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานพระบรมราชาน
ุญาตให้รื้อกำแพงพระนครตอนที่ยังโรงเรียนอยู่นั้น จึงสร้างกำแพงรั้ว
โรงเรียนด้วยทุนของวัดอีกส่วน ๑

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไวยว ๑ ให้สร้าง
พระตำหนักเพ็ชรถวายเป็นที่ประทับของพระโรง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ แล
สร้างกำแพงข้อมประตูริมถนน ทางหน้าพระตำหนัก.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อรวมวัดวังมัลลิกาวาสเข้าเป็นวัดเดียวกับวัด
วชิรวิเศษแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ไวยวให้สร้างกุฏิในคณะ
วังมัลลิกาวาสเป็นเสนาสนะเพิ่มเติมสำหรับพระสงฆ์ที่บวชอยู่วชิรวิเศษ แล

พระสงฆ์อาคันตุกะซึ่งมาแต่หัวเมืองจะได้พักอาศัย แลสร้างตึกโรงเรียน
ขึ้นหลัง ๓ ตึกในคณะรังษี ทั่วเขตพระเจ้าฟ้างเอก พระองค์เจ้าอรพินธ์
เพณียภาคทรงบริจาค ทรงขนานนามว่า “ตึกอรพินธ์” แลในศกนี้
สร้างตึกแล้วมีถนนในเขตพระคณะรังษีด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ซ่อมพระบันช้อยอีกครั้ง แลในศกนี้คุณหญิง
เฟื่อน นกุลสยามกิจ (ตันกิมเจ็ง) มีศรัทธาบริจาคทรัพย์ให้ก่อสร้าง
น้ำประปาตลอดบริเวณวัดบริเวณวัดพระคณะรังษี แลรับเสียด่านน้ำประปา
ที่ใช้ในวัดต่อมาจนตลอดอายุ.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ซ่อมเขื่อนเหล็กของพระคณะรังษี แลทำกำแพง
ประตูทางน้ำวัดด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ซ่อมศาลาน้ำพระอุโบสถทั้ง ๒ หลัง การก่อสร้าง
แลปฏิสังขรณ์เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงครองวัดในรัชกาล
ปัจจุบัน มีรายการทั้งได้แสดงมา.

เรื่องตำนานวัดพระคณะรังษีที่สร้างมาจนสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ สิ้นเนื้อความเท่านี้



